

ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS JAKO SOCIOKULTURNÍ REGULATIV VZTAHOVÉ SÍTĚ II. – DEFINICE KOMUNIKAČNĚ-BEZPEČNOSTNÍHO AXIOMU

Miroslav Slowik

Filozofická fakulta UK Praha

Polite Speech Habitus as a Sociocultural Regulator of Social Networks II. – Definition of the Communication Security Axiom

Abstract: Speech politeness is one of the characteristics of the formula of human speech behaviour, based on the structural aspects of language, anthropology, sociology and pragmatics, and acts as a speech mechanism acquired by speakers at a specific time and in a particular politically and ethnically defined territory. We will attempt to summarize the mentioned findings in a well-arranged plan, which, although in some aspects allows for a simplified but internally structured insight into the functioning of speech courtesy as a cultural artefact, has given preference through the development of the social construct to certain social values over others.

Keywords: security; politeness; principle; social communication; national identity

Řečová zdvořilost je jednou z charakteristik vzorce lidského řečového chování. To vychází ze strukturálních aspektů jazykových, antropologických, sociologických a pragmatických a funguje jako sociokulturní regulativ a zároveň jako antischizmogenetický mechanismus, získaný mluvčími v konkrétní době a na konkrétním politicky i etnicky determinovaném území. V tomto článku, navazujícím na text uveřejněný v jednom z předcházejících čísel (Slowik 2017), se budeme nejprve věnovat usouvztažnění tohoto regulativu či mechanismu

s dalším sociokulturním pojmoslovím. Pokusíme se shrnout dosavadní poznatky v rovinných schématech, která umožní vhléd do vnitřní struktury společenského prostoru, jemuž dominuje jazyk etnika (a také dobový diskurz), a do fungování řečové zdvořilosti jako kulturního artefaktu, který vývojem společenského konstruktů dospěl k preferenci určitých sociálních hodnot před jinými. Ve druhé části vyjdeme z pojmu *dialogická osa*, který byl formulován již v osmdesátých letech 20. století (Zelinková 1987: 9). Pojem zůstal upozaděn a jeho definice nebyla dále rozvíjena.¹

Teprve s nástupem nových prizmat umožňujících zkoumání pragmatické funkce řeči na jedné straně a sociologických aspektů řečového chování a jednání na straně druhé lze navázat na tehdejší definici ukrytou v dnes již zaprášených studentských skriptech. Využijeme tohoto velmi elegantně formulovaného konceptu ze dvou důvodů: (1.) velmi průhledně a jednoduše, dalo by se říci přímo geometricky, definuje vztah mezi mluvčím a adresátem, a (2.) nepřímou naznačuje relevantnost takového vztahu nejen pro modulování ustálených, kulturně podmíněných prototypických způsobů řečového jednání v hranicích etnolingvistického areálu, ale i pro jejich následný antropolingvistický popis. Tím se vyjevuje i metodologický přístup, kterým je možno řečové chování mezi-etnicky porovnávat a tedy i hlouběji poznávat. Jednoduchá definiční formule totiž umožňuje vnímat řečovou zdvořilost právě prostřednictvím geometrického schématu, jež odkrývá její pragmatickou orientaci a odkazuje tak na (etnickou, národní, národnostní) identitu mluvčího.

Dovolíme si formulovat princip, kterým je řečová výměna v interakci tváří v tvář řízena. Pokusíme se vysvětlit, proč bychom některé aspekty řečového kontaktu mohli považovat za univerzální charakteristiku mezilidské komunikace vůbec. Formulovaný princip, jenž splňuje předpoklady pro to, aby byl považován za tzv. komunikační (řečové, jazykové) univerzálium, a z něhož vyplývá i podtitul naší studie, umožňuje odhalit typologie společností, jež se liší svou hodnotovou orientací. Hodnoty jsou komunikovány řečovým chováním a jsou uloženy v intersubjektivním podvědomí celého etnika. Z axiologické orientace řečového chování etnik pak lze snadněji vyvozovat etnický behaviorální řečový prototyp a předpokládat apriorní konfliktnost v interetnickém setkávání.

¹ Ani přes důkladnou rešeršní práci se nám nepodařilo zjistit jméno autorky, která elegantní definici výkonné osy tehdy do studentských skript Pedagogické fakulty Univerzity Konstantina Filozofa v Nitře uvedla. Věc je snad ještě zajímavá tím, že neschopnost vypátrat křestní jméno Zelinkové K. působí až kafkovsky – velké rešeršní práce česk(oslovenské) lingvistiky její definici také uvádějí, nicméně po křestním jménu lingvistky v nich, a ani v databázích vědeckých knihoven, není ani vidu.

Druhým termínem, který zůstal nerozpracován, je kulturém, který se pokusíme šířeji definovat ve vztahu ke složitosti řečového chování. Navrhujeme základní typologii kulturémů, které byly pozorovány v západních jazycích, jejichž pragmatika je zatím popsána nejpečlivěji.

Závěrem usouvztažíme zdvořilost s filozofií mysli, s logikou tržních mechanismů a se sociologickou změnou. V posledku bychom chtěli zdůraznit potřebu interkulturního zkoumání funkční řeči jako doposud opomíjené parcely antropolingvistického vědění.

Řád a ontologické bezpečí

Způsoby výstavby všech textů zajišťujících normovanou řečovou směnu v konkrétním teritoriu jazykového trhu odkazují na existenci *endogenního řádu* v pojetí Hayekové: regulativní činnost vede k optimální společenské organizaci a vzniká na základě sociální spontaneity (Hayek 1991). Historická oddělenost etnik vedla ke spontánnímu vývoji různě strukturovaných řečově-kódových kulturních výdobytků s funkcí regulační činnosti prostřednictvím jazykových znaků. Vznikla tak řada různých spontánně se vyvíjejících pragmatických systémů čili řečových habitů. Směna řečových rituálů mezi různými habitusy probíhala tam, kde se pragmatické systémy dostávaly do vzájemného kontaktu, anebo kde byl jeden invazivně překryt druhým. Pragmatické systémy, jež se do vzájemného kontaktu nedostaly nebo jejichž ohniska byla dokonce oddělena přírodními prostory pragmatické prázdnoty, zapříčinily vznik navzájem zcela odlišných hodnotových orientací, odpovídajících zhruba civilizačním okruhům světa. Spontaneita a její langue-parolově strukturní resultát byly postupně podepřeny dalšími, tentokrát *exogenními řády*, vytvořenými lidským společenstvím záměrně.

Řečová zdvořilost spadá pod soubor regulativů, jež ustavují společenský řád za účelem „udržení obyvatelnosti Země, tj. ve vztahu k onticky prvotní a fundamentálnější uspořádanosti přirozené“ (Šmajš 2001: 15). Řečově normativní chování utvářející řád světa je součástí pojetí Popperovy distribuce společenských řádů: to, co je řečeno či jinak prostřednictvím jazyka ztvárněno, utváří tzv. svět tři, jenž zahrnuje veškeré ideje odlišující se od fyzického světa (svět jedna) a oblasti lidských prožitků a zážitků (svět dvě). Všechny světy ovšem mezi sebou vzájemně komunikují (srov. Popper 1997).

Zdá se, že řečová zdvořilost jako antischizmogenetický prostředek vychází z předpokladů a kontextů společenského vývoje a jeho hybatelem je altruismus. Ten lze ovšem subsumovat též evoluční genetické konkurenci. Genetická

konkurence dala vzniknout kooperaci mezi jednotlivci, jejichž společným zájmem bylo udržet skupinu v homogenním tvaru, čímž vznikla ve společenství etika a došlo k postupné orientaci na neagresivitu. Jak uvádí Flégr (2015: 259), jsme osvobozeni od vlivu genů a veškeré kulturní chování je na nich zcela nezávislé. Nicméně k antischizmogenetickému mechanismu je také možno přihlídnout jako k systému vyvinutému na základě genetického vlivu; působením genetického výběru se prosadily ty znaky, které jsou pro jednotlivce nevýhodné, jsou ale výhodné pro skupinu. Stella a Havlíček (2012) hovoří o autodomestikaci člověka, jež je orientována na selekci ve prospěch kooperativního a neagresivního chování, respektive k přeměně fyzické (biologicky podmíněné) agresivity v jiný, společensky únosný (nicméně stále agresivní) způsob zajištění individuálních potřeb. Řečová zdvořilost jako projev altruismu vzniká jako kulturní konstrukce vycházející z biologické, genetické podstaty a stala se součástí lidské biologie (Stella – Havlíček 2012: 51) s tendencí eliminovat fyzickou agresivitu ze světa společnosti, a to na základě ustavení etnický různorodých sémiotických soustav, systematizujících se v pragmatický interakční habitus. Ten se projevuje integrálním způsobem etnického chování prostřednictvím řeči a vzniká tak etnický řečový kulturém (Pekarovičová 2001). Ze zdvořilosti vycházející, čili neagresivní, kooperativní a v posledku sociálněekologické a environmentálně udržitelné řečové chování ve společenském prostoru vzniká u mluvčích kulturní paměť – „třetím čtením vnější skutečnosti etnickým jazykem, [kulturní paměť] je totiž volněji přiřazena ke strukturám vnějšího světa než jeho apriorní paměť genetická“ (srov. Šmajš 1998: 753–773).

U člověka jako elastického živočišného druhu se dostaly do popředí ty geny, které jsou z hlediska individuálního nevýhodné; preferenčně dominují geny, které zajišťují trvání sociální skupiny. V sociální skupině vzniká potřeba akcentovat hodnoty, které se předávají v kulturní paměti. Z hlediska řečové zdvořilosti se jedná o hodnoty sociální, ukazující na utváření bezpečného vztahu mezi mluvčím a adresátem v řečové interakci.

Strukturní schéma řečové zdvořilosti

Sociální hodnoty jsou zdrojem řečové zdvořilosti a priori, i jejím projevem a posteriori; jsou imanentně přítomny ve všech typech vztahů, jaké může jednotlivec v dané společenské konfiguraci utvářet, a jsou rovněž sociálními znaky, které jsou pro účastníky řečového kontaktu ze stejného kulturního prostředí závazné jako

- a) *pragmatické mantinely*, jež omezují chování mluvčího vůči adresátovi;
- b) *pragmatické důvody*, jež jsou vnímány jako noremní pravidla vyvozená z vnitřní logiky jazykového společenství a jsou takto chápána uživateli jako jediná správná (nikoli pouze možná);
- c) *pragmatické stimulatory* dalšího společenského vývoje na sociokulturní spirále pokroku.

Z hlediska teorie znaků lze chápat řečovou zdvořilost jako určitý typ sémiologické soustavy, poněvadž pro každý jednotlivý vztah mezi komunikanty existuje minimálně jeden základový/centrální/primární jazykový prostředek. Takových prostředků je veliké množství, pro přehlednost uvedeme následující příklad.

Jedním z jazykových prostředků distribuujících řečově do společenského prostoru sociální hodnoty je tykání a vykání. Právě užitím transponované slovesné osoby vzniká jednoznačná informace o tom, jak mluvčí svého adresáta vnímá z hlediska jeho sociální pozice. Mluvčí vychází ze sociálních souřadnic adresáta, které mu dovoluje odkrýt kontext. Tradičně se v lingvistice pracuje s formou T (tykání – neformální typ oslovení) a s formou V (vykání – formální typ oslovení). Situace se ovšem komplikuje, neboť formálnost a neformálnost je pro etnolingvistické areály vždy relativní. Tykání a vykání (a z formálního řečového styku vycházející též onkání a onikání) dává najevo všem účastníkům komunikace, jaká je hodnota adresáta. Vykání vychází z představy o zásluhovosti adresáta; za jeho sociální postavení je potřeba mu nabídnout v komunikační události nějaké sociálně zacílené sdělení. Adresát takové sdělení o své vlastní osobě normativně očekává; průběh komunikace je tedy závislý na volbě jazykového prostředku zdvořilostní povahy. Vykání (onkání i onikání) pak ukazuje na sociální vzdálenost, která mezi účastníky komunikace vzniká a není v průběhu interakce porušena. Tento jazykový prostředek se silnou sociální hodnotou používají pouze některé jazyky: angličtina odstranila tykání, které nahradila vykáním. Ztratil se tak rozdíl mezi formálností a neformálností oslovení druhé osoby. Oba typy byly difúzně překryty druhým členem protikladu a vzniká oslovení druhé osoby pouze prostřednictvím zájmena *you* se slovesem v množném čísle (*you are*). Angličtina trvá na distribuci sociálních hodnot vycházejících ze zásluhovosti a podporuje mezi mluvčími distantní charakter řečové události. Jedné osobě je tedy nabídnuto, že se s ní bude zacházet, jako kdyby jich bylo více.

Druhým typem jazyka, který jinak přizpůsobil oslovovací systém, je evropská (peninsulární) španělština. Ta v posledních padesáti letech odstranila ze

svého řečového repertoáru onkání ve prospěch tykání. Původní sociální hodnota adresáta byla vyjádřena, jako kdyby se jednalo o osobu třetí, k níž se referovalo prostřednictvím honorifikačního zájmena *usted* vzniklého z původního *vuestra merced*, čes. *vaše milost*). Toto zdvořilostní zájmeno s sebou neslo požadavek formulovat sloveso v gramatické třetí osobě a vznikl tak systém onkání, který známe z češtiny první republiky (*Šla sem a odnesla ten nepořádek*) nebo z dnešního způsobu onikání v němčině. Španělština však tento systém odmítla jako sociální přežitek a postupně ho z řečového kontaktu vytěsnila. Tykání se tak rozprostřelo difúzně po celém španělském prostoru; vliv měla především mladá generace, která se stala jakýmsi nositelem skutečných demokratických společenských hodnot po pádu Frankova diktátorského režimu, generace starších byla zatížena předsudky a nebyla schopna se dlouho oprostít od režimem preferovaného způsobu vyjadřování. Byla tím tak splněna podmínka dostatečného kulturního driftu, kterým byla zabezpečena dostatečná fluktuace vzorků. Změna v řečovém systému ještě dnes není zcela dokonána, stále zůstávají situace, kde se onkání ve španělštině vyskytuje; je ovšem způsobeno tím, že onkání je uplatňováno pamětnickou generací a nefunguje již jako prostředek vyjadřování modelového.²

Zásluhovost, kterou bylo onkání reprezentováno, nahradil pragmatický prostor solidarity, který pokrývá celý kulturní prostor evropské španělštiny.³ Pro mluvčí evropské španělštiny není podstatná socioekonomická pozice adresáta; všichni mluvčí tíhnou k nevyjadřování těchto rozdílů. Tím pádem je nepotřebují v kontextu vyhodnocovat, čímž dochází v takové společnosti ke *zkrácení hranic situace*. Zůstaneme-li u španělštiny, je zajímavé, že na americkém kontinentu se systém udržel více méně v podobě, která ctí vztahy formální i vztahy neformální, a alespoň v jednotném čísle se solidarita a zásluhovost udržují. Tento stav je ovšem dán zcela jinou historickou podmíněností, neboť americký kontinent hovoří španělským jazykem jako jazykem kolonizačním, a tedy udržuje ve svém oslovovacím systému takové prostředky, které k hierarchii přímo referují.

² Kulturní paměť jako brzda zde selhala, neboť ve španělské společnosti došlo k tak výrazným změnám způsobeným přechodem od diktatury k demokratické společnosti, že to s sebou přineslo i rychlé rozvolnění původních řečových norem. Právě náhlá možnost změnit způsob vedení komunikace, neboť byl ze společnosti odstraněn strach a obava z adresáta jako potenciálního nebezpečí, způsobila obrat v oslovování a v krátkém časovém úseku zasáhla prakticky celou komunitu mluvčích.

³ Situace s vykáním, tykáním, onkáním a onikáním je v každém z indoevropských jazyků poměrně složitá, neboť zde docházelo k různým modifikacím původního honorifikačního systému. Přesně tento způsob distribuce sociální hodnoty prostřednictvím zájmena a s ním spojené gramatické slovesné osoby abstraktně vymodelovali Brown a Gillman (1960).

Vykání, onkání a onikání jsou tedy prostředky, které uvádějí na pravou míru typ vztahu, který mluvčí zaujímá ke svému partneru v komunikaci; jsou schopny sdělovat míru distance, míru respektu, míru rozdílného společenského postavení, míru rozdílného socioekonomického rozrůznění účastníků komunikace a takto jsou řečovou normou požadovány, aby zajistily bezpečný průběh komunikační události.

Interpretace prostředku řečové kvality se sociální hodnotou je sice vždy neomezená, nicméně lze tvrdit, že jedná-li se o prostředek pragmaticky centrální, i jeho pragmatický význam bude tím spíše intersubjektivní.⁴ A naopak, pro každý prostředek, jenž se chová jako sociálně označující, lze nalézt právě jedno sociálně označované. Pro přehlednost uvádíme příklad výpovědi, kterou dle funkce, již plní v sérii jednotek řečového jednání – mluvních aktů –, považujeme za mluvní akt prosby:

Nemohl byste mi, prosím vás, půjčit laskavě sto korun? Hned zítra bych vám je vrátil.

V tomto příkladu se hromadí jazykové prostředky, které z původního primárně pragmaticky artikulovaného intenzivního komunikačního záměru (*Půjč mi sto korun*) vytvářejí výpověď extenzivní. Extenzivita je dána řečovou normou češtiny, respektive pragmatickým návykem, který intersubjektivně utváří u mluvčích očekávanou normu. Původní imperativní primárně artikulovaná forma se artikuluje pouze v podvědomí mluvčího, který vyhodnocuje kontext tak, aby výpověď extenzivně obohatil o další sociálně signované jazykové prostředky. Všimněme si všech, která mluvní akt utvářejí:

1. V první řadě jde o negaci: pro češtinu je typickým projevem žádostí, proseb, výzev, příkazů a zákazů⁵ užívat negaci. Jedná se o velmi zvláštní jev, který se například v západních jazycích vůbec neužívá; mluvčí češtiny totiž vyjadřuje mluvní akty s obavou, která vychází z lingvistického pesimismu (Nekvapil – Neústupný 2005). Mluvčí automaticky počítá s tím, že jeho přání

⁴ Hovoříme také o tzv. sociální deixi, tedy o způsobu ukazování na sociální hodnoty jednotlivých účastníků komunikace. Sociální deixi se zabývá pragmatika a sociopragmatika.

⁵ Jedná se o mluvní akty direktivní, které zabezpečují mluvčímu zisk. Zisk na straně mluvčího je pak ztrátou na straně adresáta. Jedná se tu ovšem o řečovou výměnu s nenulovým součtem, protože došlo ke splnění záměru na straně mluvčího a došlo ke splnění očekávání na straně adresáta. Ve své podstatě je správně pragmaticky vyměřena řečová výměna ziskem pro obě strany, měříme-li ji prizmatem společenským, nikoliv individuálním.

nebude vyslyšeno, proto formuluje mluvní akt se slovesem v záporu, jako by tím chtěl dát najevo svůj postoj, že automaticky přistupuje k situaci tak, že bude adresátem odmítnut. Adresát takový postoj od mluvčího očekává.

2. Na druhém místě se objevuje podmiňovací způsob. Zdvořilostní hodnota podmiňovacího způsobu je podepřením postoje mluvčího v tom, že svou prosbu vnímá jako hypotetickou, tzn. nereálnou. Podmiňovací způsob v direktivních mluvních aktech je jedním ze základních předpokladů správného řečového chování ve společnostech, kde je potřeba vyrovnávat zisk a ztrátu (angličtina, španělština, čeština, němčina). V hebrejštině tento způsob vyjadřování žádostí jako noremní neexistuje; hebrejsky mluvící se vyjadřují přímo, jejich výpovědi nejsou extenzivní, jsou spíše intenzivní a přibližují se primární pragmatické artikulaci.

3. Třetím typem prostředku je vyjádření samotné komunikační funkce. Výraz prosím se tu stává nositelem informace o tom, že mluvčí se svou nepřímou výpovědí ani na nic neptá, ani nic nestaví do hypotetické polohy, nýbrž opravdu o něco prosí, žádá. Zaměříme-li se totiž na bezkontextový význam extenzivně vložené negace a podmiňovacího způsobu, stejně jako otázkové intonace, mohlo by se zdát, že se vůbec o žádnou prosbu nejedná. Odpovědí na zjišťovací otázku by bylo pouhé ano či ne. U extenzivní výpovědi zatížené pragmemickými jazykovými prostředky je ovšem odpovídající reakcí právě perlokuce, tedy reakce adresáta na výzvu.

4. Čtvrtým typem prostředku je vysunutí gramatického jádra výpovědi na modální sloveso (nemohl – moci), které tak přebírá řídicí funkci ve výpovědi. Sloveso půjčit zůstává ve tvaru infinitivu a není zatíženo slovesnou osobou, jako kdyby mluvčí chtěl adresáta od činnosti „půjčení“ peněz nějak distancovat. Mluvčí totiž podvědomě pocítuje, že se jedná o akt, který ohrožuje adresátovu tvář a znamená pro něj ztrátu.

5. Dalším prostředkem je užití příslovce laskavě, jehož význam odkrývá, jak by měl adresát k formulované žádosti mluvčího přistupovat. Mluvčí jej přímo vybízí, aby požadovaný akt provedl s laskavostí, tj. popíše, jaké podmínky musí splňovat adresát, aby mluvčí jeho peníze přijal a aby nedošlo k narušení komunikační události nějakým neočekávaným nebezpečím – půjčovat peníze někomu „nelaskavě“ znamená, že bude mluvčí vystaven ohrožení.

6. V neposlední řadě je potřeba zmínit i fakt, že výměna je specificky orientována na oba spoluhráče; ve výpovědi jsou jednoznačně pojmenováni aktéři této řečové výměny a tím pádem i aktéři skutečné ekonomické směny, která proběhne (*mi* – příjemce, *vám* – dárce).

7. Mluvní akt prosby je navíc orámován v makroaktu. První výpověď považujeme za invazivní – narušuje integritu adresáta, jeho tvář je v ohrožení. Hrozí, že adresát se nebude moci s takto formulovanou prosbou identifikovat, i když je po stránce české řečové zdvořilosti extenzivita absolutní (do výpovědi se již další zdvořilostní prostředky češtiny umístit nedají). Proto mluvčí ihned nato formuluje v postpozici ještě mluvní akt sdělení, že ztráta, kterou mu mluvčí způsobí, bude adresátovi vyrovnána v nejkratším časovém úseku. Jedná se tu o podporující mluvní akt, který zdvořilostně podepírá mluvní akt samotné prosby.

Viděli jsme, jak jsou do řečových výměn zasazovány jazykové prostředky, které nesou sociální hodnotu. Prvním hodnotovým základem je vykáni, které ukazuje na zásluhovost adresáta, tj. odkazuje na to, že jeho pozice je vůči pozici mluvčího jiná; že se tyto dvě sociální pozice neslučují. Navíc vychází výpovědní akt prosby jako akt nepřímý, aby mluvčí zdůraznil, že respektuje adresátovu ztrátu, že si jí je vědom a že nabízí její vyrovnání jednak prostřednictvím volby jazykových prostředků a jednak samotnou akcí v podobě vrácení peněz následujícího dne. Volba jazykových prostředků je řečovým sociálním vkladem mluvčího pro zajištění bezpečné komunikační události a je pragmatickým kalkulem s účelem pohnout adresátovým postojem ve shodě s komunikačním záměrem mluvčího. Všechny jazykové prostředky ukazují určitou hodnotu účastníků komunikace.

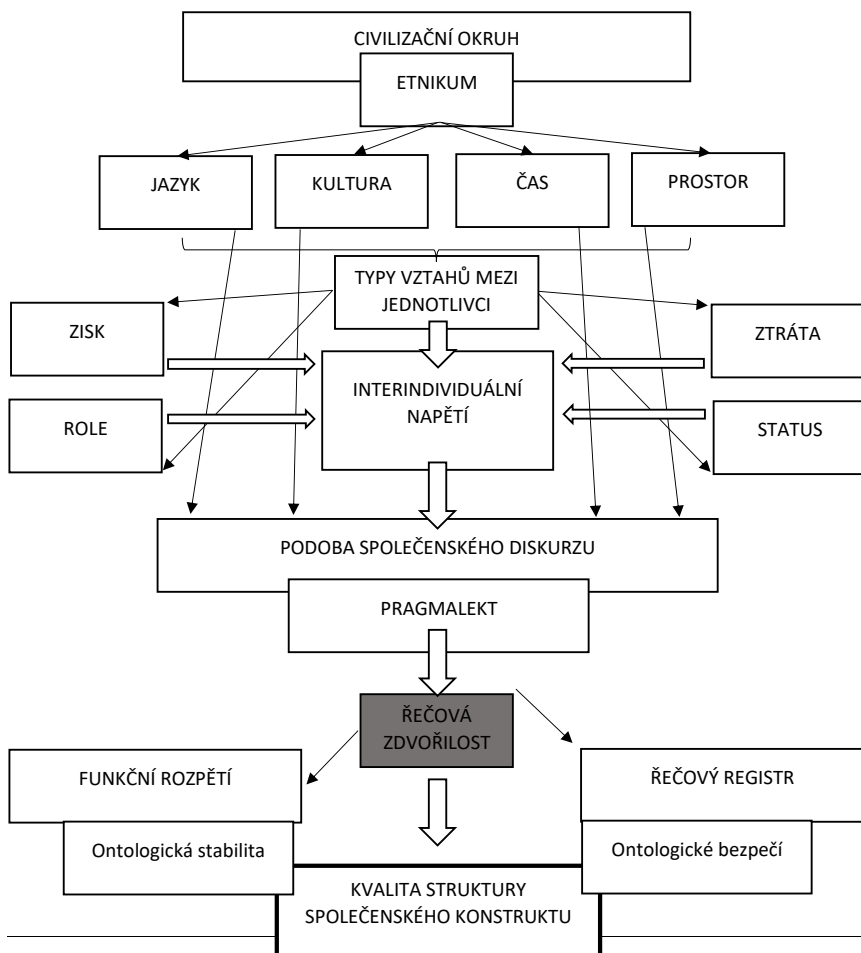
Formulování žádosti v podobě primární pragmatické artikulace, tedy výpovědi *Půjč mi stovku*, je také možné, ovšem mluvčí ji bude v češtině formulovat pouze tehdy, pokud si bude jist, že to pro adresáta neznamena ztrátu, že jsou vztahy mezi mluvčím a adresátem založeny na emoční rovině, že se jejich sociální pozice shodují. Tím vzniká u mluvčích vztah solidarity. V jiných případech je pak solidarita upozaděna a je nahrazena zásluhovostí. Zásluhovost jako typ vztahu mezi mluvčím a adresátem vychází z rezervovanosti, o které bude řeč později.

Jinými slovy, vztahy mezi řečově komunikujícími složkami jsou přehledné pro všechny uživatele daného etnického společenství a jejich intersubjektivní platnost vychází z diference, které mezi sebou jednotlivé znaky nabývají v celkovém zdvořilostním paradigmatu právě svou sociálně sémantickou protistojností.

Řečovou zdvořilost je nutno zasadit do funkčního komunikačního modelu a znovu ukázat ve schematizované podobě kauzální a konsekvenční vztahy mezi jednotlivými segmenty etnické společnosti, její kultury a jazyka; totiž právě tyto tři elementy u mluvčího utvářejí jednak jeho individuální psycholingvistickou výbavu, ale též jeho výbavu etnicky interindividuální. Psycholingvistická výbava interindividuální zprostředkovává u všech mluvčích etnika jedinečný, specifický

orientovaný soubor představ o světě nazývaný antropologickým termínem *národní identita* a utvářejí u nich jedinečný obraz světa.

Upozorňujeme, že ustanovený model sice umožňuje vhléd do fungování obecně platného strukturního mechanismu, nicméně je vystaven pouze na aspektech, které byly popsány jako aspekty přítomné v řečovém chování a jednání v západním civilizačním okruhu; je tedy potřeba připustit, že v civilizačních kulturních okruzích mimo euroamerický prostor existují i další aspekty, které do tohoto schématu zapracovány nejsou.

1. Schéma kulturně podmíněného zdvořilostního komunikačního modelu

Ohniskem schématu (1) je segment řečové zdvořilosti, který obsahuje materiálovou výbavu languovou a lexikální zahrnutou do řečového registru. Tato materiálová výbava je sama o sobě v registru pragmaticky nepříznaková a má svou vlastní vnitřní strukturu. Je určena funkcemi či účely, které mohou heterogenní jazykové prostředky nabývat co do informace o kvalitě vztahu mezi komunikujícími složkami. Až tato funkčnost, která vychází z etnický jinak orientovaných a dynamizovaných funkčních rozpětí, indexuje jazykové prostředky jako pragmaticky příznakové, a tím pádem je lze výběrem dle této specifické funkčnosti vyčlenit v samostatný registr obsahující uzavřený soubor vzájemně funkčně propojených jazykových prostředků.

Jako příklad uvedeme pozdravy, jako jedinečné idiosynkratické řečové prostředky navozující kontakt mezi mluvčím a posluchačem. Pozdravy totiž s sebou přinášejí informaci o vztahu mezi účastníky komunikace. Pozdrav *dobry den* je v češtině pozdravem formálním, odtažitým, který ustavuje mezi mluvčím a posluchačem sociální vzdálenost, na rozdíl od pozdravu *ahoj*, který ukazuje, že vztah mezi mluvčím a adresátem je emoční, založený na určité blízkosti jejich sociálních pozic, anebo že rozdílnost jejich sociálních pozic ztrácí na relevantnosti. Pozdrav *dobry den* ovšem získává svou zdvořilostní hodnotu až v okamžiku jeho vyslovení, tzn. v určitém sociálně signovaném kontextu. Jinak ve slovníku se jedná o lexikální výbavu ničím nespécifickou.

Také segment funkčního rozpětí, stejně jako příslušný registr, mají svou vnitřně organizovanou stavbu, která utváří u mluvčích konkrétního jazykového etnika pragmatický návyk (dle našeho názoru velmi obtížně odstranitelný či pozměnitelný), jehož funkcí je zabezpečovat trvání společenského konstruktů daného etnika jemu vlastním vnitřním pořádkem regulujícím chování mluvčích v celém entolingvistickém areálu. Toto trvání etnika je podporováno ontologickým bezpečím, které mluvčí podvědomě vyhledávají u druhých a které pro druhé vytvářejí tím, že se budou řečově chovat tak, aby splnili očekávání na straně své i na straně těch druhých. V této souvislosti lze hovořit o adresátu jako skutečném partneru komunikace. Za vnitřní pořádek, který reguluje trvání etnika, lze považovat způsob, jakým mluvčí vstupují do komunikační události jako jednotky, mezi nimiž vzniká napětí. Může se jednat o přepětí, které je nutí se noremně od sebe oddalovat, anebo lépe řečeno, nepřibližovat se jeden k druhému. Hovoříme o kultuře vzájemného vzdalování, kam patří např. čeština, němčina a angličtina. Mluvčí si udržují odstup. Jiným způsobem fungují společnosti vzájemného přibližování, kam spadá především evropská španělština či hebrejšťina, která maže sociální rozdíly mezi mluvčími tím, že je všechny uzavírá

do bubliny solidarity, která se projevuje mnohem menší nepřímostí ve vyjadřování. Sociální hodnotou v kulturách vzájemného vzdalování je respekt k sociální pozici adresáta (čes. *Mohl bych si od tebe vzít jednu cigaretu?*); v kulturách vzájemného přibližování je sociální hodnotou sdílení, afiliace, vcítění se, empatie (špan. *Me tomo un cigarillo tuyo* = čes. **Beru si od tebe jednu cigaretu*).

Řečová zdvořilost jako řečový habitus, který se uplatňuje v rámci jazykového trhu, je jakýmsi abstraktním směnným artiklem, díky němuž mluvčí zabezpečují své potřeby, a tím pádem uspokojují své požadavky různého druhu. Pro uspokojení potřeb, a tedy k satisfakci mluvčího (ale i adresáta), může docházet různými způsoby řečového chování, tzn. i těmi, jež jsou považovány za substandardní či nenoremní (*Ty jedna blbá krávo, nesar a okamžitě mi podej cigára*).

Všechny takové řečové habitusy jsou zpřístupněny pragmalektem, který funguje jako jakýsi pragmatický parser/dekodér, jenž vyhodnocuje situační kontexty a jenž následně na základě jejich charakteristik určuje, zdali je potřeba se v té či oné situaci chovat zdvořile, či nezdvořile. Tuto diskriminaci ve způsobech chování mluvčí pocítuje, pokud tápe, zda je potřeba se chovat v souladu s normou, anebo si mluvčí může dovolit normu záměrně porušit. Hovoříme o tzv. pragmatické aktualizaci. Musí k tomu být nastaveny vhodné podmínky (např. pro vtípkování). K aktualizaci může dojít i v tom případě, je-li mluvčí pod tlakem – v tomto případě hovoříme o tzv. emergentní řečové situaci (*Zachraňte mě / Podejte mi ruku / Pomozte mi × *Mohl byste mě, prosím, zachránit? / * Nepodáte mi ruku? / * Nemůžeme mi pomoci?*). Rozkazovací způsob se zde používá jako prostředek emergence, mluvčího zisk se stává prioritou a prostřednictvím takové řečové směny útočí mluvčí přímo na adresátův altruismus, který má vést k záchraně druhého jako primární podmínce trvání společnosti. Pragmalekt je na jedné straně podmíněn celkovou podobou společenského diskurzu, který je v dané době, v daném civilizačním okruhu a v daném politickém uspořádání považován za módní. Diskurz pak určuje i další, neřečové a do jisté míry i znakové chování mluvčích (oblékání, vědní paradigmatata atd.). Metaforicky bychom mohli nazvat pragmalekt jako operační systém, který třídí data výhradně dle jemu vlastních pravidel. K módnosti jazykového prostředku se můžeme opět vrátit do první československé republiky, kdy byl rozvinut honorifikační systém zájmenného oslovení (tykání – vykání – onkání – onikání), které si každé rezervovalo prostor pro určitý typ sociální relace.

Tykání bylo projevem vztahu emoční blízkosti – otec i matka si navzájem tykali; prostřednictvím tykání se obraceli na své rodiče. Onikání bylo projevem vztahu emoční blízkosti zatížené respektem vůči autoritě rodiče – děti svým

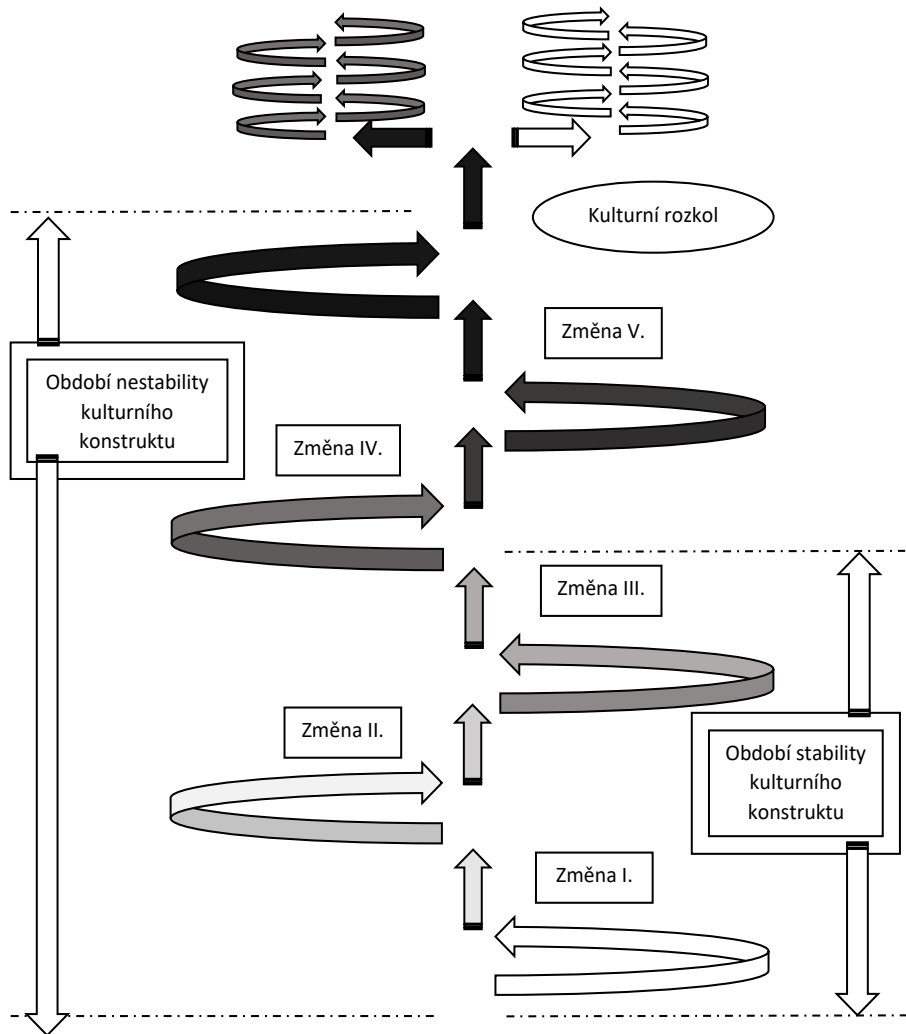
rodičům onikaly (*Již se těšíme, až tatínek přijdou domů*). Onkání bylo projevem sociální asymetrie: služebná se obracela na paní domu prostřednictvím přímého oslovení třetí osobu s explicitně vyjádřeným referentem (*Bude si paní továrníková dnes ještě něco přát?*); paní domu se obrací na služebnou rovněž onkáním, většinou doprovázeným křestním jménem (*Anka, posbírala všechno šatstvo a odnesla je do čistírny*). Do onkacího a onikacího systému však postupně začalo pronikat vykání, které jej narušilo, čímž se připravila cesta redukci původní honorifikační třetí osoby ve prospěch honorifikačního vy, které zdůrazňuje svou sémantikou osobu v její pluralitní podobě. Pluralitní podoba adresáta je vlastně vyústěním onkání a onikání, neboť po setření ekonomických rozdílů za druhé světové války a po ní došlo k rozrušení hierarchických rozdílů třídních a adresát byl vnímán jako osoba (první složka) v určité společenské roli (druhá složka).

Na straně druhé je pragmalekt řízen také individuálními potřebami mluvčího, které vstupují jako proměnné ovlivňující volbu jazykových prostředků – patří sem především zisk a ztráta, které může mluvčí ve svém tažení za uspokojením svých potřeb způsobit, a také jeho status a role stojící vůči statusu a roli dalších komunikantů, čímž se dynamizuje vzdálenost mezi mluvčími. S tím je spojena i potřeba podporovat společenskou tvář adresáta, anebo tvář svou. V každém případě vzniká mezi komunikujícími určité napětí, které je potřeba vyrovnávat strategickými jazykovými směnami.

Pružná stabilita

Námi představené schéma vztahu mezi jazykem a kulturou na jedné straně a společností, která je ovlivňována takovým samoregulujícím se bezpečnostním řečovým mechanismem, na straně druhé má ještě jednu podstatnou charakteristiku. Řečová zdvořilost je nedílnou součástí vývoje společenského a řečové jednání mluvčích vychází z podvědomé známosti, čitelnosti či přístupnosti společenské struktury, ve které člověk žije a která se překrývá s pocitem domova v širším smyslu slova. Svým řečovým chováním mluvčí tuto strukturu zpětně potvrzují a zabezpečují tak její trvání. Jedná se tedy o závislost cyklickou. Kromě toho, dynamika společenského vývoje vede ke změnám, které podmiňují také změny v pragmatickém zdvořilostním návyku, a závislost je v tomto případě dopředná (viz schéma 2).

Složením obou závislostí dochází k pohybu na spirále, která odpovídá antropologické spirále kulturního vývoje společnosti. Vývojová šroubovice je tedy vzorcem, dle kterého fungují společnosti v užším smyslu slova i kulturní konfigurace či kulturní okruhy v pojetí civilizačním.

2. Typologie závislosti změn řečového paradigmatu na kulturní změně

Má-li být společnost zachována v trvání a má-li zároveň zůstat neohrožena přílišným počtem změn, musí být tyto změny společností vstřebány tak, aby byla stále zachována pragmatická homogenost, tzn. přijatelnost pragmatického

návyku napříč všemi mluvčími.⁶ Jinými slovy, každý jeden mluvčí z etnolinguvistického areálu musí být schopen akceptovat rozdílné pragmatické návyky řečového typu transgeneračně; totiž mluvčí mladší generace se budou ve svém pragmatickém návyku odlišovat od mluvčích starší generace tak, jak přijímali vývojové změny a jak je následně uplatnili ve svém pohledu na svět.

Jedině takto udržuje společnost ve svých hranicích na konkrétním časovém úseku svou ontologickou bezpečnost. Dynamika změn tedy dodává společenskému konstruktovi pružnosti. Pružnost je ovšem možná jen do té míry, pokud je udržitelná. Udržitelnost je dána pouze takovým globálním součtem změn, který nevede k roztržitému společenskému diskurzu. Funkčnost pružnosti systému je tedy podmíněna jeho stabilitou, což odpovídá lingvistickému pojmu *pružná stabilita* (Mathesius 1932).

Stane-li se společenský diskurz dvoukolejným, společnost nebyla schopna takový počet změn (popř. tak výraznou kvalitativní změnu) přijmout a dojde ke schizmogenezí (Bateson 1936), jež může vyústit až k roztržitému etniku na dvě protistojné složky, z nichž každá se bude jevit vůči druhé jako kontrakultura, což může vést (a v minulosti zcela jistě vedlo) ke geopolitickému boji eskalujícímu v občanskou válku. Batesonova teorie schizmogenezise vychází z předpokladu, že některé rituálové chování (zdvořilost v řeči je rituálová) může zabraňovat schizmogenetickému chování, tj. eskalaci konfliktu mezi dvěma protistojnými skupinami. Schizmogenezise může být komplementární (většinou mezi společenskými třídami), anebo symetrická, kdy jsou skupiny na stejné úrovni, ale snaží se soupeřit tak, že se vzájemně předhánějí. Oba typy schizmogenezise vyvolávají

⁶ Pragmakt jako strukturu vnášející do etnika sociální hodnoty je možno vnímat jako žebříček hodnot etnické společnosti komunikující jedinečným etnickým jazykem. Žebříček hodnot je podmíněn náboženskou orientací a tradičními kulturními vlivy, z nichž struktura vzájemných vztahů vychází. V některých společnostech dochází k míšení různých návyků, které se dostávají do kontaktu, jsou šířeny kulturním driftem a difúzí a mohou způsobit rozpad koherentní společnosti. Jedním z prostředků zajišťujících společenskou soudržnost je jazyk. V případě mnohoetnické společnosti nikoliv jazyk etnický, nýbrž jazyk úřední. Úřední jazyk nastavuje stejná pravidla pro všechny, nastavuje u většiny mluvčích hodnotový systém umělé. Tím pádem se mezi etniky v jednom státním společenství s jediným úředním jazykem stírají rozdíly a je tak u nich eliminován dojem cizosti. V prostoru bývalé Jugoslávie byla úředním jazykem (ale nejen jím) udržována určitá společenská hodnota mluvčího. Úřední srbochorvatština zakrývala rozdílnosti ve vnímání světa; taková divergence v obrazu světa se ukázala až poté, co došlo k pádu centrální vlády a úřední jazyk přestal plnit svou celospolečenskou funkci. Došlo k odhalení etnických skupin, které se již vyjadřovaly svým vlastním etnickým jazykem, který vycházel z jiného hodnotového systému. Různé hodnotové systémy odkrývaly rozdílnosti v obrazu světa a jeho výkladu, což vedlo k rozštěpení společnosti, k dehumanizaci některých etnik a k následné genocidě. Jinak řečeno, homogenitu společnosti udává diskurz vycházející z hodnotové orientace jazyka. Jedině udržitelný diskurz je bezpečím pro etnikum.

reakci, která prohlubuje rozpory a zvýrazňuje rozdílnosti mezi oběma skupinami. Schizmogeneze je pro společnost jevem patologickým.

Tím se opět dostáváme k tomu, že řečová zdvořilost jako statická složka vývoje společnosti je její nedílnou součástí a funguje jako antischizmogenetický mechanismus, který zabraňuje divergenci ve vnímání světa, a to pomocí regulované komunikace, jež je realizována prostřednictvím výběru omezeného počtu jazykových prostředků.

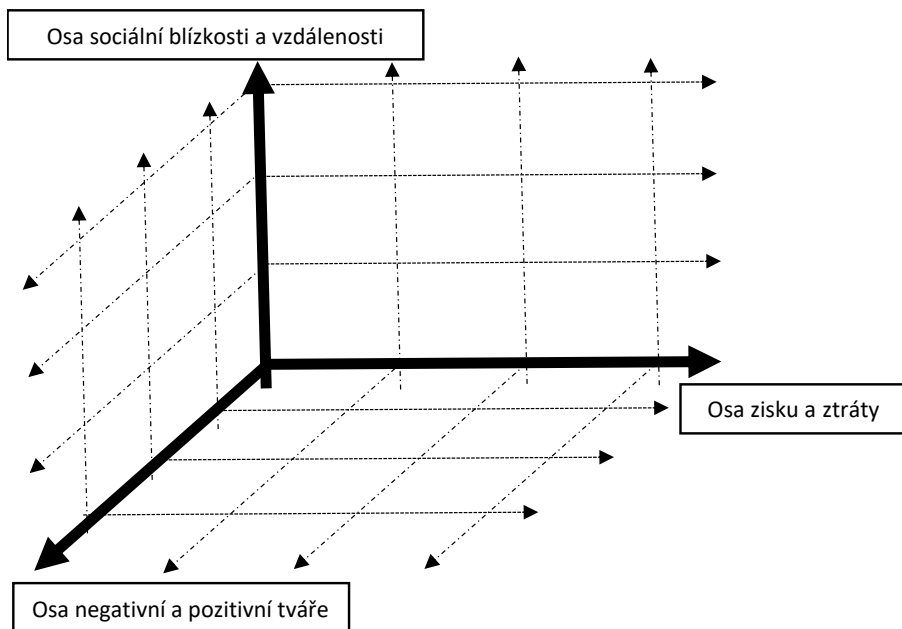
Výkonná osa dialogického textu

Řečový zdvořilostní mechanismus zajišťuje bezpečí tím způsobem, že eliminuje anebo neutralizuje komunikační riziko, které by mohlo vést k neúspěšné komunikaci. Neúspěšná komunikace je taková, která nenabízí splnění záměru na straně mluvčího a neshoduje se s očekáváním adresáta. Mluvčí a adresát tedy představují výkonnou osu textu (srov. Zelinková 1987: 9), mezi jejímiž extrapóly se veškeré řečové kontakty uskutečňují. Budou tedy existovat společnosti, které se odlišují tím, jakým způsobem určují jednak místo pro jednotlivé komunikanty a jednak prostor mezi nimi.

Vydeme-li z předpokladu, že veškeré řečové jednání řízené pragmalektem je výsledkem racionalizace řečového kontaktu, pak prostor vymezený mluvčím a adresátovi bude determinován třemi dichotomiemi:

- 1) zisk vs. ztráta;
- 2) sociální blízkost vs. sociální vzdálenost;
- 3) podpora pozitivní nebo negativní tváře.

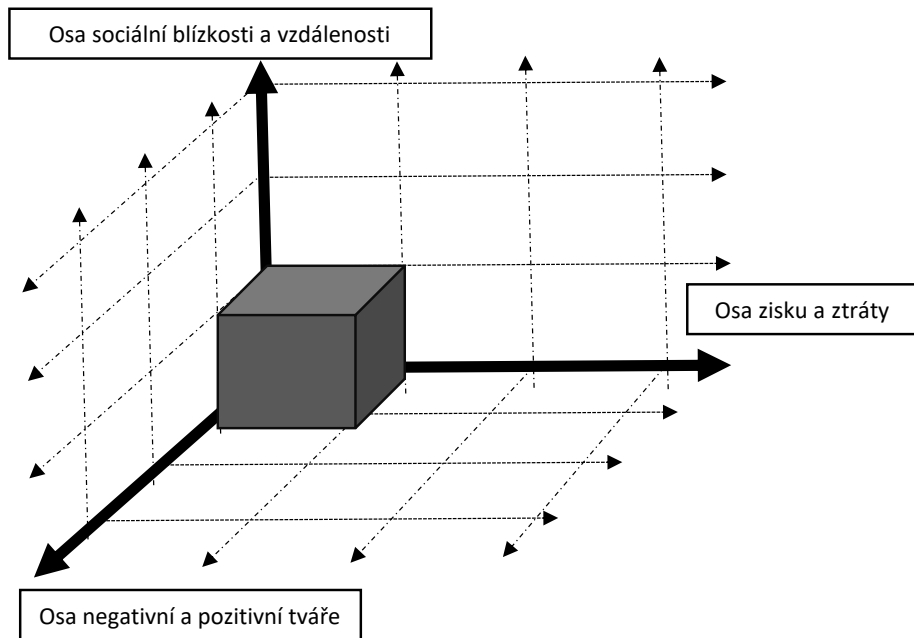
Jedná se o dichotomie, které vycházejí z antropologického štěpení světa na složky egoistickou a altruistickou, tzn. na vnímání skupin *My* versus *Oni*, respektive *Já* versus *Ty*. Tyto tři dichotomie preferuje každá společnost jinou měrou a vyjadřuje je jiným souborem jazykových prostředků. Každou společnost světa tedy můžeme z hlediska řečové zdvořilosti umístit do prostorové sítě, kde se všechny tři sledované kvality protnou v té či oné konkrétní míře. Typ řečové zdvořilosti tedy bude jedinečnou maticí vzniklou kombinací tří proměnných (viz schéma 3).

3. Typologie zdvořilostního řečového mechanismu

V počátku kartézské soustavy stojí prototypický mluvčí se souřadnicemi $[0;0;0]$, který vyhodnocuje z kontextu, jakou pozici vůči němu zaujímá etnický prototypický adresát, který se nachází někde v prostoru vymezeném osami. Dle toho, jaký typ řečového chování ta která společnost upřednostňuje, bude se její prototypický adresát nacházet na konkrétním místě v prostoru souřadnicové sítě. Pro příklad uvedeme tři typy společnosti, které různým způsobem dynamizují tři sledované složky. První takovou společností může být společnost egocentrická (schéma 4), v níž řečové chování kulturně-historickým vývojem dospělo do situace,

- 1) kde je zisk na straně adresáta primárním pragmatickým činitelem pro vedení konverzace,
- 2) kde je sociální vzdálenost mezi komunikanty prakticky nulová a
- 3) kde není potřeba podporovat pozitivní tvář adresáta.

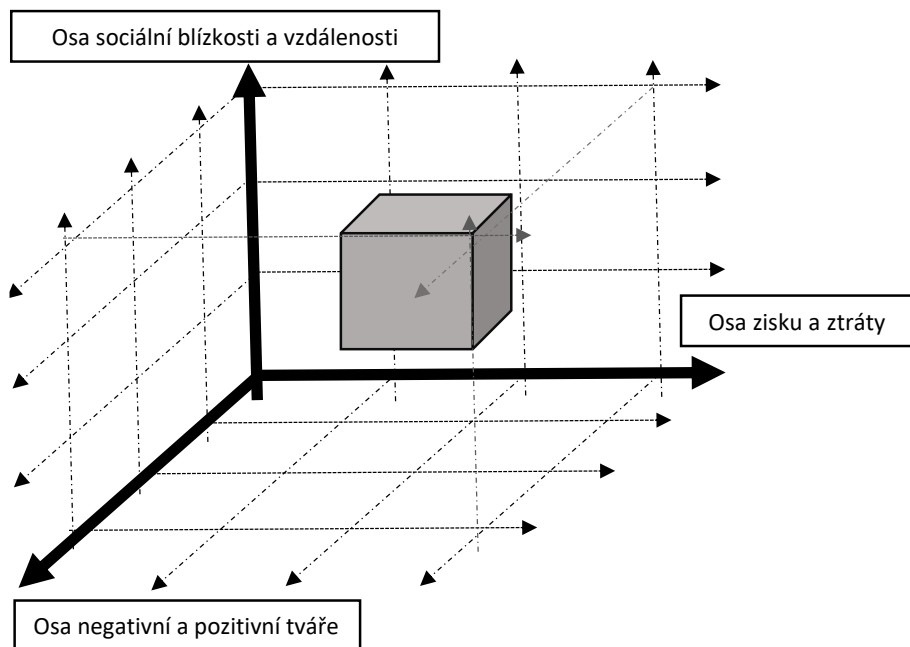

4. Egocentrický model zdvořilostního mechanismu

Pro takovou společnost je sociální blízkost tmelícím mechanismem, neboť ten je primární protiváhou veškeré konfliktnosti, která může vznikat z popudu působení ztráty na straně adresáta a nedostatečnou podporou jeho tváře. Např. geopolitické a geonáboženské okolí izraelského státu a židovské obyvatelstvo rozptýlené v diaspoře (tj. v kontextech jiných kultur/kontrakultur) pocítuje silnou tendenci vystupovat jako komunita, i když je její obyvatelstvo fragmentováno na bezpočet názorových proudů, které mezi sebou soupeří.⁷

Takto definovaný řečový habitus ukazuje na společnost egocentrickou, kde je mluvčí zaměřen především na své ego, jež chce svým řečovým chováním uspokojit především své potřeby.

⁷ Určité skupiny obyvatel izraelského státu přímo nesouhlasí s jeho existencí, i když jsou tímto státem uznáni jako jeho organická součást, která je významným kulturotvorným prvkem judaisticky orientované společnosti vyznávající náboženský rítus, a to i v segmentech společnosti považovaných za sekulární (např. rodinné právo je dominováno náboženskými zvyklostmi). Existuje nemálo těch, kteří tvrdí, že se izraelská společnost udržuje ve své soudržné podobě pouze tím, že všem je společný jeden nepřítel, tedy vše to, co lze považovat za antisemitské. Situace je komplikovaná a rozbor společenských vztahů, společenského konstruktů vycházejícího z jazyka izraelské společnosti by vydal na samostatnou antropolingvistickou studii.

5. Altruistický model zdvořilostního mechanismu

Opačným pólem egocentrického zdvořilostního mechanismu je mechanismus altruistický (schéma 5). V takovém společenském uspořádání se budou souřadnice adresáta nacházet na opačném pólu souřadnicového prostoru; souřadnice adresáta budou nabývat značných, mohli bychom říci až maximálních hodnot, například [3;3;3]. Předpokládané řečové chování v takovém společenském konstruktu bude preferovat

- 1) vyrovnávací strategie v případě, že mluvčí bude generovat zisk, jenž bude znamenat ztrátu na straně adresáta; tyto vyrovnávací strategie budou preferenčně realizovány pomocí prostředků, jež vykazují nejvyšší míru nepřímosti ve vyjadřování záměru mluvčího;
- 2) strategie navozující sociální vzdálenost a vyjadřující k druhému respekt a úctu; tato sice může plynout z fyzické blízkosti, nicméně pragmatický aspekt celkové výpovědi v mluvním aktu složeném z jednotlivých pragmatických bude tuto fyzickou blízkost manipulovat v sociální vzdálenost;

- 3) strategie umožňující podporovat tvář adresáta, tj. mluvčí se bude snažit upřednostňovat takové mluvní akty, které budou pozitivně vyhodnocovat entitu adresáta, a tím pádem bude mluvčí svou vlastní tvář upozadovat.

K takovým společenským uspořádáním, kde se projevují tyto tři pragmaticky-řečové kvality, patří například japonština a jazyky asijské oblasti. Ty vykazují velmi složité honorifikační systémy.

Mohli bychom velmi zjednodušeně říci, že existují různé civilizační okruhy světa, které odpovídají zhruba okruhům lingvistických areálů, a že tyto lingvistické areály / civilizační okruhy světa budou ve svém řečovém chování vykazovat určité parametrické charakteristiky, jež by se daly zapsat konkrétními souřadnicovými maticemi, například

Etnolingvistická společnost A [2;2;1]

Etnolingvistická společnost B [2;3;1]

Etnolingvistická společnost C [3;2;1]

Etnolingvistická společnost D [1;2;3] atd.

Různost zdvořilých řečových habitů ukazuje, jaké vzájemné napětí může ve společnostech vznikat mezi mluvčími a může pak přerůst v konfliktnost, a také to, jak je taková konfliktnost vyvažována. To znamená, že je potřeba též popsat, jak se tyto habitusy uplatňují na jazykovém trhu a jak fungují jako směnné jednotky za statky či prožitky, jichž může mluvčí jejich prostřednictvím nabývat pro svou potřebu.

Odkrytí podoby vnitřní struktury pragmatického řečového návyku může velmi zjednodušovat pronikání do mechanismu přemýšlení o světě u mluvčích z daného etnolingvistického areálu a může být i značnou strategickou výhodou pro toho mluvčího, jenž z různých důvodů potřebuje v jinokulturní společnosti zabezpečit své potřeby.

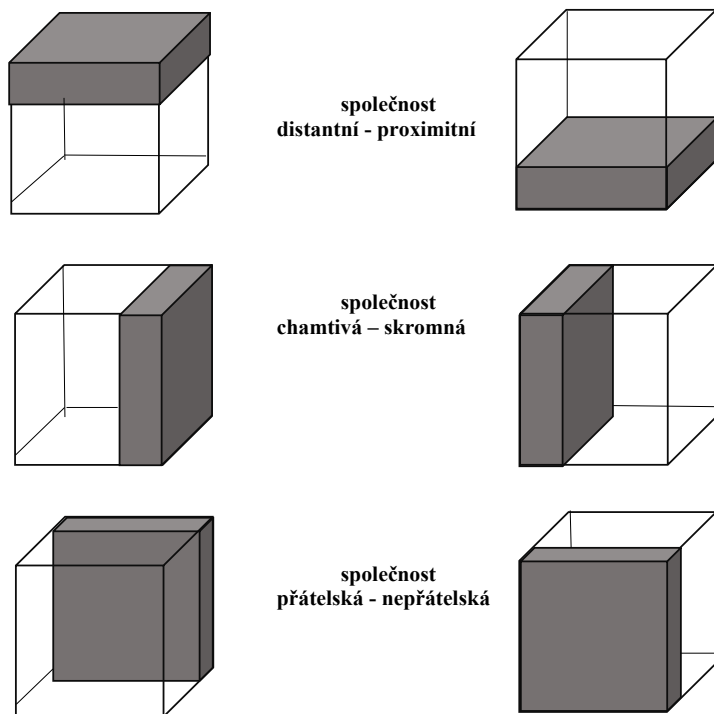
Troufáme si tvrdit, že pak lze v multikulturní společnosti vést mezi soutěžícími etniky nikoli dvoukolejný dialog, nýbrž konstruktivní debatu o rozdílných představách o světě, jež může být považována za relativně komunikačně úspěšnou. Úspěšnost ovšem spočívá vždy v tom, jsou-li oba komunikanti připraveni dialog úspěšně zakončit; úspěšnost dialogu totiž s sebou přináší kompromis mezi záměrem mluvčího a záměrem adresáta, a to je záležitost, již lingvistika ani antropologie není schopna vyřešit.

Pro lingvistické areály v širším smyslu slova lze ustanovit typ pragmatického návyku někde v rozmezí od egocentrického až po altruistický. Tím také

vzniká pomyslná vzdálenost mezi mluvčím a adresátem vycházející ze souřadnicové sítě, na níž se jako na výkonné ose všech mluvených textů tváří v tvář objevují centrální a periferní funkce, které řečová zdvořilost nabízí.

Z hlediska různých etnik lze konstatovat, že pragmatické návyky v podobě řečové zdvořilosti se u nich budou nalézat někde mezi altruistickým modelem a modelem egocentrickým. Výkonná funkce textu se bude u různých areálů lišit tím, jak se na ní budou podílet různě dynamizované potřeby mluvčího a potřeby adresáta, které se budou posouvat mezi póly pragmatických maxim.⁸

Další typologie společností je založena na diferenciacích jednotlivých segmentů v kartézské soustavě. Uvedli jsme protiklady zdvořilostního mechanismu egocentrického a altruistického, existují však i další protipóly, jak uvádí schematické znázornění (schéma 6).

6. Další prototypy společností dle zdvořilostního mechanismu

⁸ Zatím zde pracujeme s pojmem maxima, v následujících odstavcích je pak uvedeno, proč se nejedná o vhodně zvolený termín.

Komunikačně-bezpečnostní axiom

Výkonná osa dialogického textu vytyčuje prostor mezi mluvčím a adresátem. Tento prostor je dán vzdáleností v kartézské soustavě souřadnic. Nejkratší, a tím pádem nejméně komplikovaná je osa mezi mluvčím se souřadnicemi $M [0;0;0]$ a adresátem $A [0;0;1]$, popřípadě $A' [0;1;0]$ či $A'' [1;0;0]$. Tito prototypičtí adresáti jsou prototypickými mluvčími vnímáni jako ohniska, vůči nimž je potřeba zaujímat pouze jedno primární hledisko, jež se kryje s jednou ze tří souřadnicových os. Nejdlejší a nejkomplicovanější výkonnou osou dialogického textu je pak spojnice mezi mluvčím $M [0;0;0]$ a adresátem $A [3;3;3]$. Kartézská vzdálenost mezi M a A různou měrou dynamizuje proměnné, které se na větší vzdálenosti projevují vyšší komplexností konverzační hry.

V konverzační hře dochází k vzájemné konkurenci pravidel či maxim, které je mluvčí nucen ctít, je-li jeho řečové chování racionální. Racionalita je jediným příčinným základem existence řečové zdvořilosti jako řečového mechanismu, neboť vznikla jako společensky podmíněná řečová nutnost s účelem zabezpečit mluvčímu statky a prožitky kulturní společnosti nabízené, a to komunikačním principem nevyvolávajícím sankce. Jako racionální chování se definuje pouze takové, které přináší mluvčímu splnění jeho záměru, jenž je spjat s biologicko-sociálními potřebami v rámci společenství.

Veškeré řečové chování mluvčího lze zastřešit pravidly, která již byla vyřčena jako pragmatické principy kooperace a zdvořilosti. Griceova kooperace (Grice 1975) a Leechův princip kurtoazní komunikace (Leech 1983) sice uvádějí maximy, které se v mluvních aktech dialogických snaží nalézt abstraktní princip řečové výměny, nicméně nepokrývají celý komunikační prostor. Ten je součástí „určité sociální skutečnosti, souborem [všech] sociálních procesů, které v dané společnosti probíhají“ (Kořenský a kol. 1987: 19). Pociťujeme tedy potřebu doposud nastavené pragmatické zákony upravit a obohatit o další pravidla, která se nekonfliktního průběhu komunikace dotýkají a která navíc operují s antropologickou perspektivou řečového kontaktu.

Myslíme si, že takto ucelený soubor pravidel teprve pokrývá všechny proměnné na výkonné ose dialogického textu. Pravidla konstituují tuto osu jako její segmenty, které (1.) fungují jako pragmatické činitele textu a (2.) jako filtry, přes něž je celý komunikační záměr mluvčího přefiltrován ještě před vyřčením samotného mluvního aktu.

Filtrace přes výkonnou osu následně dodává mluvnímu aktu

- 1) prostřednictvím spolehlivě pragmaticky funkčních jazykových vehikulů

- 2) konvenčně kódovanou a dekodovatelnou podobu záměru
- 3) odpovídající ilokuční síle výpovědi,
- 4) a to tak, že je maximálně favorizován komunikační úspěch a minimalizován neúspěch,
- 5) vedoucí k satisfakci obou komunikantů
- 6) v komunikační události zaobalené do ontologicky-komunikačního bezpečí.

Funkčnost systému bude zajištěna pouze pod podmínkou, že mluvčí a adresát budou sdílet předpokladovou bázi a že jak mentální vybavenost mluvčích, tak jejich psycholingvistické schopnosti budou odpovídat populačnímu standardu.

Námi ustanovený zdvořilostní mechanismus odvíjející se na výkonné ose mluveného dialogického textu, vycházející z abstraktní vzdálenosti mluvčího a adresáta v kartézské soustavě souřadnic, pojmenujeme jako *bezpečnostní komunikační princip (Principium Securitatis Coniunctionis)*.

Pro popis tohoto principu a pro orientaci v jeho definici a vnitřní struktuře opouštíme tradiční terminologické pojetí maxim, jak jsme je chápali doposud, a nahrazujeme je terminologickou jednotkou *pravidlo*. Pojem *maxima* rezervujeme pouze pro tu zásadu, jež vychází z tak zvaného *komunikačně-bezpečnostního axiomu*, o němž se domníváme, že pro něj není potřeba hledat formální důkaz. Tento axiom nabývá podoby maximy bezpečnosti (*maxima securitatis*), která zní: komunikuj tak, abys nevystavil nebezpečí sebe ani druhého.

Tato maxima bezpečnosti zůstává centrální zásadou pro adekvátní vedení komunikačního procesu a teprve z ní se pravidla odvíjejí; ontologická bezpečnost obalující celý průběh komunikační události se zpřítomňuje tím, jak mluvčí volí jednotlivá pravidla bezpečnostního principu a jakou jim přiřazují funkční hodnotu. Přiřazování se děje na základě evaluace kontextu a na základě schopnosti vnímat jednotlivé jeho složky jako pragmaticky relevantní. Kromě toho je v daném okamžiku zcela zásadní také mluvčího zkušenost, neboť ta funguje jako regulátor výběru strategií orientovaných na konkrétní komunikační cíl.

Všechna pravidla bezpečnostního komunikačního principu jsou subsumována bezpečnostní maximě, jež determinuje způsob, jímž se budou jednotlivá pravidla mezi sebou kombinovat, jaká mezi nimi bude vznikat konkurence, jaká bude vzájemná podpora jednoho pravidla druhým atp. Dodržovat maximu bezpečnosti tedy není v posledku nikterak jednoduché; jedná se zpravidla o velmi komplikovaný a celou sérií proměnných řízený evaluační proces, jehož algoritmický zápis má podobu pragmatického, uvnitř hierarchicky strukturovaného systému.

Abstraktní funkčně-strukturní schéma pragmatického návyku je v etnolingvistickém areálu intersubjektivní. Tento abstraktní mechanismus spouští a řídí evaluační proces, který má jasné mantinely a samotný mechanismus svou typologií a přirozeností vytyčuje (určuje vzdálenost mezi mluvčím a adresátem, zapovídá tabuizovaná témata, určuje způsoby pozdravů, formulování komplimentů, nutí mluvčího vyjadřovat se nepřímou, vyrovnávat ztráty atp.). Evaluační proces lze postavit na roveň sociálně-komunikačnímu kalkulu, jehož zvládnutí volá po minimálních rozumových, psycholingvistických a zkušenostních charakteristikách mluvčího.

Komunikačně-bezpečnostní princip založený na jedině maximě a na několika pravidlech (schéma 7) odkazuje na kantovský *kategorický imperativ*, jenž upřednostňuje hodnocení morálky nikoliv na základě důsledků, nýbrž na základě motivů;⁹ tedy i proto nazýváme maximou právě jeden segment bezpečnostního komunikačního principu, neboť charakter člověka vyžaduje, aby si nejdříve kladl maximy a pak teprve pravidla. Pravidla, pokud jsou omezena maximami, jsou pedantská. Jsou to jen chodítka pro nedospělé. Maxima musí soudnosti určovat, který případ pod pravidlo spadá (Kant 1992).

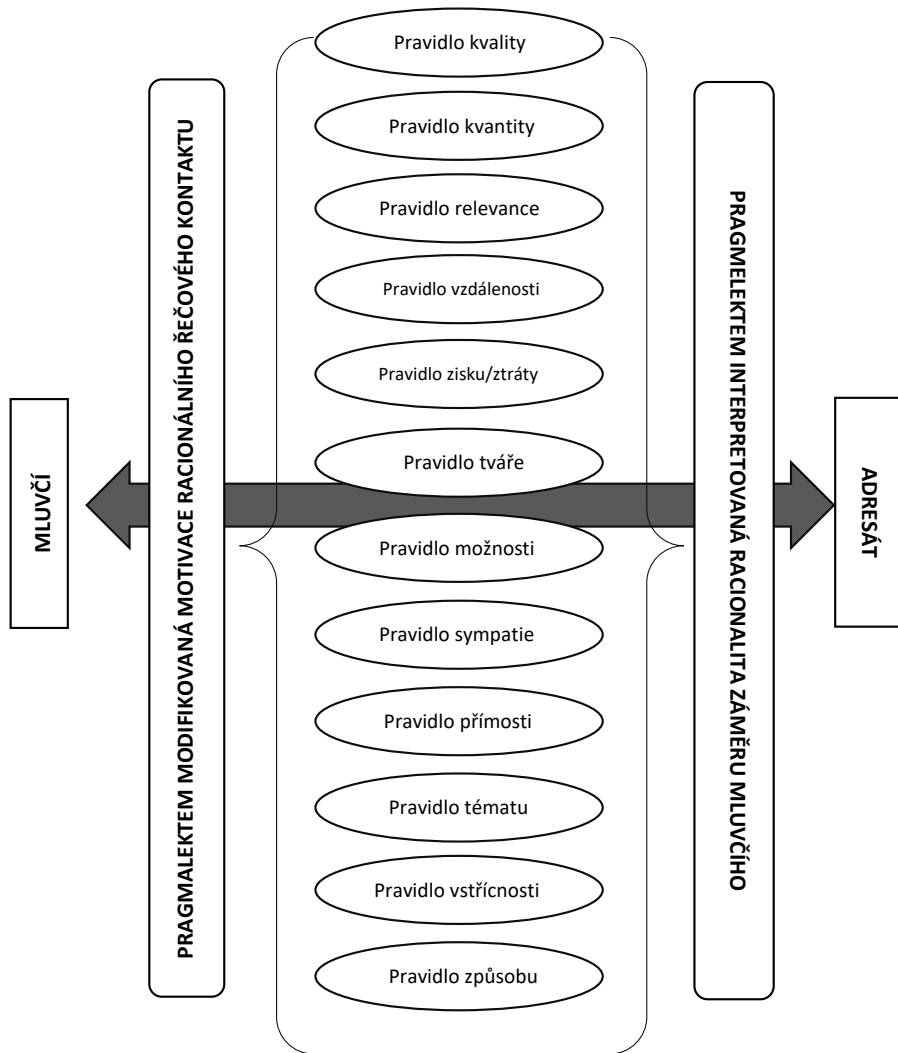
Rovněž je potřeba podotknout, že princip kooperace mezi účastníky komunikace (tak jak ho ustanovil Grice 1975) považujeme za stále platný do té míry, že jednotlivé složky řečového kontaktu musí splňovat svá očekávání, která by bez kooperace mezi nimi nebyla možná. Kooperace v našem pojetí ovšem pokrývá daleko větší prostor v celé šíři možných dialogických komunikačních aktů, jelikož jí subsumujeme nejen hledisko spojené se sociální normou, nýbrž také konverzační strategie, které původní Griceovy maximy opomíjejí. Mohli bychom říci, že celý námi ustanovený princip osciluje okolo „vlivu sociálních rolí a sociálních pozic účastníků, ... jak nasazují různé registry a subregistry“ (Hoffmannová 1996: 27), což by mělo být v hledáčku sociostylistiky.

Nasazování registrů a subregistrů s pragmatickou zdvořilostní funkcí tedy vychází z existence latentního nebezpečí; je způsobeno již samotnou imanentní konfliktností řečového kontaktu vůbec. Zdvořilý řečový habitus je normalizovaným produktem společenského vývoje, který se v očích lingvisty vždy vyjevuje jako přirozená danost. Nicméně není možno na zdvořilost jako na obranný mechanismus nepohlížet jako na záležitost řízenou měřítkem legitimních

⁹ Motivy jsou dány návykem – jsou to primární sociální hodnoty mluvčího a jsou vypěstovány návykem. Projevují se jako automatizmy v chování obecně, v jazyce a řeči se pak hovoří o stereotypch nebo o prototypch, které svým uplatněním na jazykovém trhu vedou k pozitivním důsledkům.

PRINCIPIUM SECURITATIS CONIUNCTIONIS

MAXIMA BEZPEČNOSTI

7. Funkcionalita řečové zdvořilosti na výkoné ose dialogického textu

praktik, jež tendují k ustanovování systému sociologicky pertinentních jazykových opozic, které jsou zpětným překladem systému společenských rozdílů (srov. Bourdieu 2014: 29).

Ze situace také vyplývá, že řečová zdvořilost je systémem sebekontrolním či autocenzorským, neboť se jedná o „kompromisní útvar, vzešlý z transakce mezi zájmem na vyjádření (toho, co je potřeba říci) a cenzurou, jež je inherentním rysem daných vztahů jazykové produkce, ... jíž podléhá mluvčí obdařený určitou společenskou kompetencí, tedy více či méně symbolickou mocí nad symbolickými silovými vztahy“ (Bourdieu 2014: 53).

V některých společnostech je pak oficiálním jazykovým trhem vyžadována zdvořilostní rituálovost v absolutním smyslu slova, kde pragmemická forma prostupuje ve formule a sémantická kvalita takového mluvního aktu klesá až na nulu. Jedná se o takové společnosti, ve kterých je potřeba dodržovat axiologickou neutralitu jazyka, tedy takové, jež vykazují značnou míru nesvobody, čímž jsou mluvčí nuceni uzavřít se do performativní logiky rituálového vyjadřování symbolické nadvlády.¹⁰

Kulturémy a funkční řeč

Pravidla komunikačně-bezpečnostního principu lze dělit do skupin, které figurují v pragmatickém systému jazyka a ve společenských vztazích intersubjektivně jako aspekty, kterých může řečová zdvořilost více či méně nabývat. Jedná se o aspekty, které vystupují jako kulturémy, tedy základové a „standardní kulturní modely, které z hlediska interkulturní psychologie představují typické formy vnímání, myšlení, hodnocení a konání většiny jejich příslušníků“ (Pekarovičová, 2001: 317–318). Tyto jedinečné kulturní fenomény jsou nositeli hodnot společností uznávaných jako pertinentní pro řečový kontakt. Pertinence se tu rovná jejich schopnosti fungovat jako relátory či orientační ukazatele vztahující „obsah textu k reálnému, objektivnímu času a prostoru ... na základě zpracování ... a vztahení obsahu ke komunikační události“ (Mluvnice češtiny III. 1987: 706). Základní kulturémy vycházející z Principu komunikační bezpečnosti otevírají

¹⁰ Pozůstatky takové symbolické nadvlády lze spatřovat např. ve small talku v angličtině, jehož tématem se stává počasí. Počasí jako téma je zde symbolickým mluvním aktem. Mluvíci a adresát si noremně sdělují, že sdílejí vjemově interpretovaný text a že jejich hodnoty jsou nastaveny shodně. Jiný příklad symbolické nadvlády můžeme vidět rovněž v češtině padesátých let. Násilná tendence k zavedení tykání měla vyeliminovat ze společnosti zásluhovost a třídní rozdílnost. Tykání se tak mělo stát symbolem, který měl zrušit rozdílnost mezi účastníky komunikace. Tento symbol se ovšem v systému češtiny neprosadil.

cestu k typologii, která operuje s kombinacemi jednotlivých zdvořilostních pravidel. Kombinovatelnost může být interkulturně různorodá; uvádíme tři základní vztahové regulativy, které jsou uplatnitelné na kultury euroamerického civilizačního okruhu. Kulturém je tvořen pravidly, která se orientují buď k ohnisku mluvčího, nebo k ohnisku adresáta. Vzniká tak svazek pravidel, jejichž směr může být otočen a vznikne kulturém opačně orientovaný:

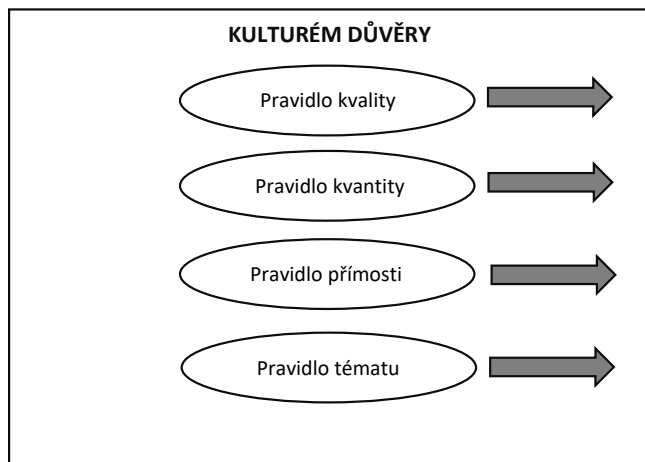
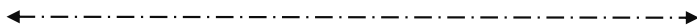
- A) kulturém důvěry – nedůvěry
- B) kulturém solidarity – rezervovanosti¹¹
- C) kulturém rezervovanosti – otevřenosti
(schéma 8)

PRINCIPIUM SECURITATIS CONIUNCTIONIS

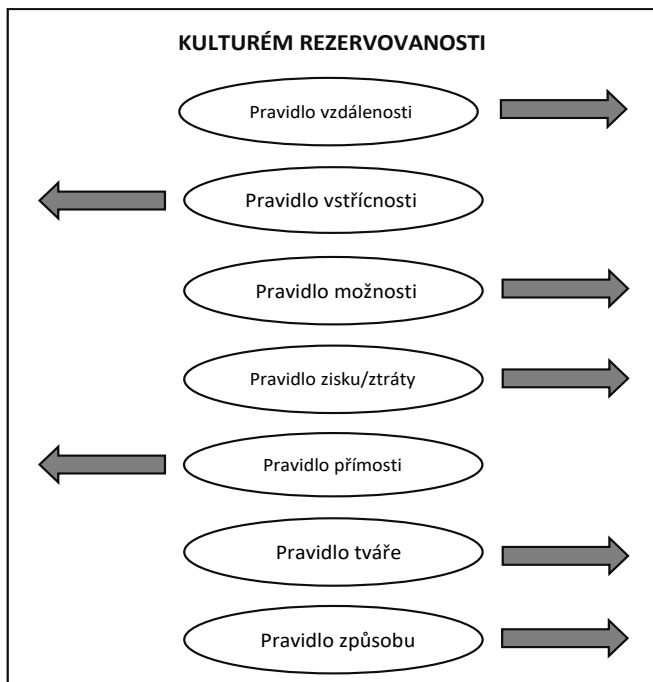
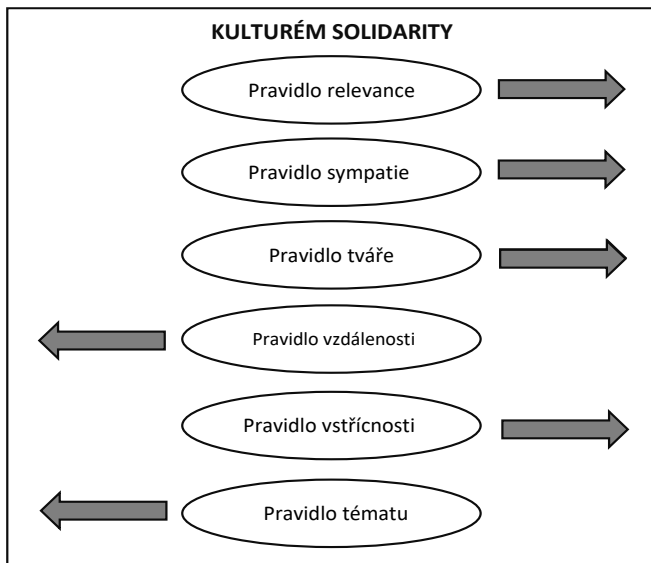
MAXIMA BEZPEČNOSTI

MLUVČÍ

ADRESÁT

¹¹ Z rezervovanosti vychází zásluhovost. Tu je nutno chápat jako vztah mluvčího k adresátu založený na respektu sociální pozice druhého. Tento respekt je ovšem také možno vnímat jako sdílení respektu, kdy mluvčí i adresát takové vyjádření očekávají. Jestliže je španělská společnost považována za solidaritní, protože mluvčí a adresát sdílejí blízkost a sociálněekonomickému zařazení nepřikládají na relevantnosti, pak mluvčí češtiny jsou solidarní jeden s druhým rovněž, neboť takovou solidaritu realizují vyjádřením úcty k sociálním souřadnicím druhého. Toto sdílení je tedy sdílením rezervovaným; k adresátovi my Češi přistupujeme téměř vždy v symbolice adresátových zásluh.

8. Typologie kulturémů

Uplatňováním souboru řečových pravidel vzniká *funkční řeč* v širším smyslu slova jako „činnost spjatá s určitými typy nebo třídami typů společenského jednání, zpravidla v rámci určitého společenství, sociální skupiny“ (Kořenský 1992: 81). Funkční řeč vykazuje výrazovou účelovost, jež není přenositelná na jiné funkční řeči v jiných etnolingvistických areálech a kryje se pouze s jazykem daného společenství; neexistuje prvek funkční řeči jiný než pouze ten, který skýtá langue. V tomto případě je tedy orientace sociálně zakotveného řečového chování hodnotová a tuto hodnotu lze vnímat pouze účelností, kterou danému společenství poskytuje. Jazyk je nástrojem k funkční řeči a funkční řeč je nástrojem k nesankcionovanému chování; „hodnotu [jazyka] lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje, ... a je úměrná míře, v níž se osvědčuje při plnění svého úkolu“ (Mathesius 1932: 14).

Každý kulturém pracuje s jinou mírou afektivity. Platí dvojitý vnímání afektivity. V pojetí lingvisticky neterminologickém se jedná o účinek, který projev kulturému může mít na vnějšího pozorovatele a na jeho hodnocení takových projevů.¹² V pojetí terminologickém se pak jedná o význam emoční, „který obráží osobní vztah produktora jak k adresátovi, tak k obsahu sdělení. Některé jazykové znaky mají pouze emotivní konotace, jiné jsou hybridní povahy, vyjadřují emoce a zároveň odkazují k nějakým entitám“ (Machová – Švehlová 2001: 18).

Jiným vyústěním kulturému je pak typ psychosociálních vztahů, jež jsou výběrem jazykových prostředků orientovány na třídní/skupinovou/hierarchickou rozdílnost mezi mluvčími. Pragmatický návyk tedy může vyvolat dvě polarities psychosociálních vztahů – „sociální rovnost (symetrii) a nerovnost (asymetrii): asymetrie odráží sociální hierarchii mezi lidmi, malými a velkými skupinami“ (Machová – Švehlová 2001: 73). Mluvčí určitého kulturému se chová tak, aby splňoval očekávanou řečovou normu, jež je tímto kulturémem determinována; komunikační záměr mluvčího je tedy z hlediska formální sémantiky do té míry transparentní, že lze hovořit o intenci grecionské, v níž „záměr mluvčího je vyvolat u adresáta reakci na základě adresátova rozpoznání záměru vyvolat tuto reakci“ (Kofátko 1998: 258). Záměr mluvčího se tedy otáčí kolem os informativnosti

¹² Řečové jednání Španělů je celkově považováno za afektované (viděno prizmatem ostatních indoevropských jazyků). Hlasitost, rychlost projevu, nastavená fyzická blízkost mezi účastníky komunikace, doteky, gesta, vyjadřování komplimentů ukazují na řečové chování, které funguje jako sociální zoom – mluvčí se postupně jeden druhému přibližují, vstupují do prostoru, který je např. v české kultuře již považován za intimní. Navíc je španělština typická zálibou v názorové konfrontaci, která neznamená konfliktnost, nýbrž pravý opak. Projevem konfliktnosti je ve španělštině mlčení a nesdílení názorů. Mluvčí a adresát se vzájemně přitahují. Nenálepkují se sociálním symboly solidárního sdílení.

a působivosti, z nichž s řečovou zdvořilostí je spjata osa druhá (srov. Nebeská 1992). Je-li řečové chování mluvčího orientováno na působivost výrazu, tedy má-li vyvolat očekávanou reakci adresáta, pak je žádoucí splňovat i výrazovou normu volených prostředků zajišťujících konformnost výrazu, tedy použít takové výrazy, které zajistí *pocit partnerství v komunikaci* (Popovič 1983: 95).

Je-li komunikačně-bezpečnostní axiom platný, pak veškeré řečové chování a jeho hodnotová orientace se shodují s žebříčkem hodnot, které každý jedinec vyznává. Tím řečová zdvořilost jako fenomén opouští prostor vědního oboru lingvistiky a antropologie a stává se předmětem zájmu axiologie. Totiž každým užitím znaku se aktualizují některé jeho hodnoty; „spojitost znakového dění s hodnotovostí není zcela propracovaná, důslednému uplatnění axiologického zřetele v lingvistice brání především to, že výchozí představa, co hodnoty jsou, je výrazně filozoficky i epistemologicky nejednotná“ (Machová – Švehlová 2001: 80).¹³

Odborný průnik do kulturémů, do jejich vnitřní stavby spojené s účelovostí systémů na jedné straně, a se způsoby exteriorizace účelovosti na straně druhé, dává odborníkům možnost vytvoření a též nabytí interkulturní kompetence, která „zahrnuje víc než lingvistickou kompetenci, vztahuje se na společensko-kulturní pozadí, historickou zkušenost promítnutou do zvyků a tradic, které domácí uživatelé berou jako samozřejmé, proto je obvykle neuvědoměle přebírají do svého registru a podle potřeby je více méně automaticky používají v příslušných komunikačních situacích“ (Pekarovičová 2001: 318). I vznik takto kulturně-lingvisticky orientovaného výzkumu by přinesl celou řadu nových odhalení, která se v neprostupné houštině sociálních vztahů mezi mluvčími skrývají a která lze uplatnit i prakticky v oblastech diplomatického styku, v interkulturním vyjednávání, ve způsobech obchodování, pro pečlivější zacílení reklamy, při studiích filologů a též při překladu uměleckých děl či soudním tlumočení, popřípadě při vynášení soudních judikátů nad jinak kulturně orientovanými cizinci.

Kulturémy jsou v posledku způsobem života společnosti, ustáleným mechanismem jednání všech jejích jedinců; jinými slovy se jedná o modus vivendi daného společenství, které nazýváme sociální modalitou.¹⁴

¹³ Afektivita v českém prostoru je dána zásluhovostí, tedy principem nastavení sociální hodnoty adresáta tak, aby byl pro mluvčího méně dosažitelný. Adresátovi jako by český mluvčí přiděloval určitou sociální nálepkou. A právě udržení této nálepky vyvolává u českých mluvčích účinek bezpečí.

¹⁴ Domníváme se, že česká kultura vykazuje spíše rysy germánské sociální modalita, což je dáno neustálým vzájemným působením české a německé kultury, později překrytím české kultury německými prvky, které v ní zůstaly dodnes. Naopak peninsulární modalita, tj. modalita řečového

Kulturně podmíněný behaviorální prototyp

Mluvní akty procházející pragmalektickou racionalitou jsou tedy strukturální řečově kulturní prefabrikáty, které řečový registr nabízí jako celky. Tato automatizace při výběru hotové struktury na úrovni languové vede k zefektivnění komunikačního procesu a nabízí mluvčímu i adresátovi spolehlivě fungující bezpečnostní akční i reakční strukturální prototypy. Navíc je automatizace propojena s hodnotovostí; řečové chování mluvčího, jež považujeme za správně pragmaticky vyměřené, distribuuje do společenského prostoru určité intersubjektivně vnímané hodnoty. Ty jsou přijímány automaticky a jejich kvalita se vyjevuje až v situaci, kdy jsou porušeny.

Pragmémické svazky tedy fungují jako rituálové položky, které mluvčí čerpají v jejich celistvosti. Přítomnost jednoho pragmému v řeči může mít vlastnost pragmatického parametru a na jeho základě se dají odhadovat i další pragmémická zatížení mluvních aktů. Ve zdvořilostně komplikovaných společnostech je potřeba v mluvních aktech operovat s několika typy pragmémů;

- 1) *stabilizátory*, které upravují, a posteriori regulují nebo a priori nastolují abstraktní sociální vzdálenost mezi komunikanty;
- 2) *ekvilibrátory*, které vyrovnávají potenciální konfliktnost, především zisk a ztrátu, anebo nabízejí pozitivní hodnocení tváře adresáta za účelem rozšíření operativního prostoru;
- 3) *intenzifikátory*, které následně míru stabilizace nebo ekvilibrace podepírají.

Uvedené tři typy *funkčních regulátorů* se objevují v mluvních aktech najednou a jsou příčinou jeho sémantického vyprázdnění na úrovni nulového kontextu; ovšem v sociálně signovaném kontextu se jedná o jazykové produkty plnovýznamové.

Je-li řečová produkce v mluveném dialogu řízena pragmatickými normami, pak lze z takového popisu pragmatického habitu v jednotlivých společenstvích vypožorovat ustálené a automatizované chování, které vyúsťuje v krajový behaviorální kolorit, kterým se jeho mluvčí vymezují vůči krajovým koloritům jiných společenství.

chování ve Španělsku je dána spíše svým neokolím, neboť Španělsko je v podstatě izolováno od zbytku Evropy a bylo až do roku 1975. Vznikla tam velmi specifická situace, kterou někteří lingvisté považují za kulturu nezdvěřilou (Ardilla 2006). Typ řečového chování také určuje temperament vycházející z klimaticko-geografických podmínek.

Závěrem je potřeba říci, že znalosti o etnickém jazyce, znalosti jeho sociální funkce a odkrytí axiologické hodnotové soustavy daného etnika vede k vytváření prototypických etnických modelů chování, jejichž pochopení může značnou měrou přispět ke zdárnému vedení mezikulturní a mezietnické komunikace, jež je významnou složkou bezpečnosti a rovnovážného stavu lidského světa. V psychologii se operuje s pojmem modální osobnost, která nejvýstižněji charakterizuje příslušníka dané kultury s jejími rysy a vlastnostmi. Je způsobena mj. i faktem, že společnost určité sociální hodnoty vnucuje, klade důraz na napodobování a vyhraněnou individuálnost příliš vysoko nehodnotí (srov. Soukup 2004: 82–96).

Každý kulturém vyvolává u mluvčího určitý typ vnitřního přepětí pramenícího z požadavků, které na něj nakládá společnost a které je mluvčí nucen dodržovat, aby se nevystavil sankcím. Složitost výkonné osy a normovaná sociální vzdálenost mezi mluvčími v interakční situaci vytváří podvědomý tlak na pravidlo způsobu, které musí mluvčí mít neustále na paměti především v těch kulturách, kde je osa složitěji konstruovaná. Každému etniku je tak prostřednictvím pragmatického návyku vtělen určitý typ komunikačního stresu: ten může být eustresem ve společnostech vzájemného přibližování nebo distresem ve společnostech vzájemného vzdalování. Vzájemné sblížení je regulováno kulturémem solidarity, naopak vzájemné vzdalování je regulováno kulturémem rezervovanosti.

Sedmá funkce jazyka

Není od věci se na tomto místě pozastavit nad funkcemi jazyka, které definoval Jakobson (1969) jako externí projevy existence jazyka jako fenoménu, jenž má vliv na dění ve společnosti a na jedince, který se prostřednictvím jazykového dorozumívacího kódu dokáže společensky orientovat a vyznat se ve složitosti vjemově vnímaného světa kolem sebe. Dojde-li v budoucnosti ke skutečnému odhalení komunikačních hodnot jako kulturního prvku dané společnosti, který se exteriorizuje v řečový kulturém, pak dle našeho názoru není od věci vnímat jazyk jako kulturní artefakt. Kulturní artefakty jsou sice ve všeobecné rovině pojímány jako fenomény materiální povahy, ovšem lze jim subsumovat také jazyk psaný (literární) či písmo samotné, jež by bez jazyka nevzniklo.

Vedle funkce referenční, expresivní, konativní, fatické, metajazykové a poetické lze uvažovat o jazyce jako o způsobu hry v pojetí Cailloisově, která je „institucionalizovanou formou hry včleněnou do sociálního života“ (srov. Borecký 1996: 142) a vychází z podstaty MIMICRY (nápodoby), do níž spadají

- 1) uniformy
- 2) etiketa
- 3) ceremonie
- 4) zaměstnání

Pojem etiketa je potřeba chápat synonymně k pojmu funkční řeči, jež funguje jako kulturní vzor zamezující zpřetrhání vztahů, a naopak zabezpečující trvání vztahů mezi jedinci za účelem jejich vzájemné satisfakce a též za účelem vyrovnání potenciálních konfliktů a nedorozumění (srov. Callois 1998).

Jiné typy jazykových her jsou pak kulturními formami na okraji společnosti, kam spadá např. divadlo, literatura, které jsou pouhými metaforami světa či alegoriemi jeho fungování. Takové typy jazykových her jsou v posledku úpadkovými formami živého jazyka, i když jim tímto rozhodně nelze upírat jejich výsostné místo v umění obecně. Na druhé straně jsou pak formy jazykové hry patologické, jež představují odcizení jedinců eskalující v šílenství, zmatení mysli a rozdvojení osobnosti (srov. Borecký 1996: 142), a tedy v nebezpečnou situaci, před níž je mluvčího potřeba ochránit a kterou je potřeba ze společnosti odstranit jako nežádoucí prvek.

Institucionalizovaná jazyková hra má tedy celou řadu různých funkcí, z nichž šest spadá pod Jakobsonův komunikační model; naskytá se otázka, zdali existuje funkce sedmá, tedy funkce bezpečnostní. K takovému uvažování nás vede předpoklad, že jazyk je jediným způsobem, jak lze ve světě lidí zabránit konfliktu, který přerůstá do zhoubného ozbrojeného násilí za účelem mycení etnik či územního zisku. Je potřeba si uvědomit, že válkám, které již proběhly, se nedalo zabránit diplomatickou cestou, tedy strategickým, velmi promyšleným a způsobně organizovaným řečovými chováními a řečovými vyjednáváními. Kolik by ovšem bylo vzniklo na světě konfliktů, kdybychom byli rezignovali na diplomatický jazyk jako na jedinou spolehlivou složku vzájemného porozumění a tolerance na jedné straně, a bezpečnostního vyvážení světa na straně druhé?

Řečové chování totiž, jak jsme se snažili představit v této studii, takovou schopnost udržovat bezpečnost etnika vůči jiným etnikům bezesporu má, i když ne vždy se ukáže jako funkční, stejně jako se např. estetická funkce jazyka nevyjeví u uživatelů jazyka literárně nenadaných.

Rovněž sedmá funkce jazyka vychází ze strukturální perspektivy, kterou se snažíme námi studovaný fenomén uchopit a objevit jeho řečově funkční infrastrukturu. Funkční rozpoznání řeči a její společenské hodnoty jako rysy, jež jsou vnitřně uspořádány v systém, potvrzují samotnou existenci strukturální antropologie, jak ji ustanovil Lévi-Strauss a již lze shrnout následujícími axiomy:

- 1) „Pozorovatelné a vědomé úrovně jevů jsou užitečné jen jako východiska ke zkoumání principů jejich skladby;
- 2) Úkolem je objevit principy klasifikace, které organizují a podmiňují kulturní skutečnost;
- 3) Cílem je formulace matematických zákonů společenské organizace. Základem je proniknutí pod zdánlivou jedinečnost a rozmanitost empirických jevů a odhalit skryté univerzální struktury (infrastruktury), které usměrňují, koordinují a regulují lidskou činnost“
(Soukup 1997: 50).

Strukturální vnímání člověka a jeho sociální složky, zahrnující lingvistiku, ovšem již z podstaty věci sleduje pouze zúženou parcelu chování a bytí člověka, tj. právě jeden segment lidské integrity, již je potřeba neustále vnímat jako nedělitelnou. Jedině integrální antropologie a její principiální integrování všech věd o člověku může podat co nejvíce objektivní popis člověka žijícího v konkrétním kulturním společenství. Řečová zdvořilost je pak složkou, která spadá do oblasti kontrolních mechanismů, kterými člověk jako živočišný druh modifikuje celý repertoár agresivního chování (srov. Janata 1999). Navíc, a to bychom chtěli zdůraznit, funguje řečová zdvořilost jako modus operandi tohoto repertoáru, neboť v „širším slova smyslu je agrese jakékoliv jednání a chování, které směřuje k dosažení určitých výhod a prosazení cílů, které člověk naplánoval, a kterých chce aktivně a cílevědomě dosáhnout. Mluvíme o tzv. agonálním myšlení a jednání“ (Cichá, 2007: 131). Z toho vyplývá, že řečová zdvořilost je tedy *adaptací vrozené agresivity* a je zároveň adaptací institucionalizovanou, z čehož vyplývá i její funkčnost a společenská prestiž.

Odkrytí řečového chování ve spojitosti s kulturním základem je objektem zkoumání sociokulturní pragmatiky, která „popisuje situovaný úzus komunikativních prostředků vlastních jednomu konkrétnímu jazyku uvnitř vlastního sociokulturního systému“ (Bravo 2009: 32). A dále, že „každý mluvčí si s sebou nese zavazadlo prostředků ze svého prostředí a přednastavených komunikativních zkušeností“ (Bravo 2004: 8).

Logika řečové zdvořilosti a etika rodné řeči

Pokusili jsme se představit řečovou zdvořilost z hlediska sociologického, antropologického a pragmatického. Přístupy, které jsme uplatnili, odkryly vnitřní složitost zdvořilého řečového habitu a širokou škálu funkčnosti, která v rámci

jednoho etnolingvistického areálu intersubjektivně prostupuje všemi komunikačními událostmi. Řečová zdvořilost jako abstraktní mechanismus v podobě konstruktů utváří jedinečnost kultury ve smyslu obecném, ale bude ji potřeba též orientovat vůči jazykovým společenstvím, která se stávají objektem zájmu komparativních, spíše lingvisticky orientovaných studií. Všechna teoretická hlediska umožňují odkrýt a konstatovat vnitřní logiku jazykové normy, řečové normy a noremně zdvořilého řečového habitu, jejichž interdisciplinární analýza dává proniknout ke skutečné sociální hodnotě jazyka a řeči.

Pokusíme se uzavřít schematickou syntézou řečové zdvořilosti z perspektivy logiky situací, se kterou pracují sociologové a která vychází ze strukturního mapování a interpretování společenských změn (srov. Havelka 2013):

- 1) řečová zdvořilost je jedinečná sociálně-historická skutečnost, jejíž funkční rozpětí je podmíněno dvěma bipolárními antitendencemi určitého společenského okamžiku;
- 2) řečová zdvořilost je součástí společenské dynamiky vykazující napětí mezi univerzalitou a partikularitou na straně jedné, a kontinuitou a diskontinuitou na straně druhé;
- 3) sledovat bipolární antitendence řečového chování ve společnosti a v kultuře, a fortiori ve vzájemných kombinacích, je schopen v komplexu pouze interdisciplinární vědní obor sociokulturní pragmatiky.

	UNIVERZALITA	PARTIKULARITA
KONTINUITA	I. RACIONALITA → etika idejí	II. IDENTITA → etika etnická
	KVANTITA	KVALITA
DISKONTINUITA	III. NUTNOST → etika zodpovědnosti	IV. IMAGINACE → etika smýšlení

Logika změny a etika řečové zdvořilosti

Vznikají čtyři základové kvadranty odrážející jednak tendence ve společenské stabilitě, která je udržována stabilitou pragmatického návyku, a jednak tendence v utváření nové společnosti, živené změnou pragmatického pohledu na svět, tj. změnou perspektivy vzhledu do okolního světa, danou prostřednictvím dorozumivacího kódu.

Řečová zdvořilost, pokud ji vnímáme jako střet dvou konfliktních entit, které udržují i přes tuto svou imanentní konfliktnost bezpečný řečový kontakt, je univerzálním předpokladem řeči. Univerzalita osciluje mezi racionalitou, jež je reprezentována především idejemi, které ji orientují, aktivizují a utvářejí její vnější kontext, a mezi nutností. Nutnost je opakem racionality v tom smyslu, že je záměrně porušována etika idejí a je nahrazována etikou zodpovědnosti, která vede k utváření nové, kvalitativně odlišné společenské skutečnosti. Řečové chování prostřednictvím zdvořilého řečového habitu mnohdy nevede k dosažení komunikačního záměru mluvčího, ačkoliv se jeví jako etické. Mluvčí je tedy nucen tlakem zodpovědnosti tohoto záměru dosáhnout jiným řečovým chováním – pragmatický návyk ustupuje do pozadí, zdvořilost se vytrácí a mluvčí vstupuje na nestabilní platformu konfliktnosti řečového kontaktu. Tlak zodpovědnosti tak způsobuje postupné přeregistrování řečového habitu, stane-li se nový způsob dosažení komunikačního záměru intersubjektivním. Racionalistické tendence udržují trvání společenského konstruktů v jeho stabilní kontinuitě; etika zodpovědnosti zabezpečuje pokrok, tedy vznik společnosti kvalitativně odlišné. Celé spektrum univerzality je dominováno kvantitou, tedy vytvářením občanské kultury, která je pragmalingvisticky řízena zdvořilostí mas.

Antitendencí k univerzalitě je partikularita. Řečová zdvořilost je partikulární ve dvou hladinách. Jednak jde o národní identitu jedince, která vychází z prehistorie a z vnitřní setrvačné tendence řešit konkrétním, etnicky jedinečným způsobem sociální a kulturní konflikty. Národní identita je řečovou zdvořilostí přímo determinována; z hlediska lingvistické antropologie a z hlediska platnosti první i druhé jazykové relativity lze považovat řečovou zdvořilost za jistotní modalitu jedince, na niž se lze spolehnout tam (i tehdy), kde (i kdy) se jedinec nachází v časoprostoru zvaném „domov“. Národní identita zabezpečuje kontinuitu etnika a ta stojí v antitezi k imaginaci, jež je naopak hybatelem diskontinuity. Imaginaci jedince formují imaginární reprezentativy budoucnosti vycházející z etiky smýšlení, individuálního očekávání a iluzí vedoucích k perspektivnímu přemýšlení o budoucnosti jako jediném konsekvenčním vyústění současnosti. Partikularita je ve společnosti dominována kvalitou, především reprezentanty politickými a jinými společenskými elitami, jejichž chování a životní standardy jsou intersubjektivně přítomny při tvorbě představ a iluzí o budoucnosti u všech členů etnika. Konkrétní individualistické řečové habitusy se prodávají na jazykovém trhu prostřednictvím médií a pronikají do podvědomí mluvčích v etnolingvistickém areálu, čímž narušují, tu s větší, tu s menší mírou, homogenitu pragmatému každého etnického mluvčího.

Řečová zdvořilost jako řečový návyk tak, jak jsme jej shora definovali, odhaluje způsob výstavby vztahů v etnolingvistickém areálu; metaforicky řečeno je architektonickým slohem daného etnika či jeho konstrukčním principem. Je projevem určité struktury, zabezpečující trvání prostřednictvím environmentálního uchopování světa. Konečně, jazyk užíván pragmaticky intersubjektivně v celém etniku zabraňuje environmentální devastaci a sociální destrukci. Člověka jako uživatele jazyka je, dle našeho názoru, potřeba vnímat nikoliv jako individuum, jehož identita je konstruována na základě jemu vlastního rodného jazyka, nýbrž spíše jako individuum identifikovatelné a identifikující se s pragmatickým návykem, tedy s *rodnou řečí*. Rodná řeč není pak ničím jiným než sdílenými mravy, které společně s dalšími charakteristikami utvářejí pojem národa (srov. Sokol 1996: 329). Každý živý jazyk dokáže totiž sloužit k vyjadřování celé řady jinak pragmaticky orientovaných řečí, z nichž pouze jedna je pro svou bezpečnostní funkcionalitu považována za unikátním způsobem realizovanou jazykovou hru, jež je mluvčími rozehrávána po celý život, neboť jim pomůže zajistit jejich biologicko-společenské potřeby.

Jazyk a řeč jako dva základové hybatele umožňující existenci funkční řeči se všemi charakteristikami shora uvedenými skutečně odkazují ke dvěma v současnosti uznávaným paradigmatům filozofie mysli. Ta oscilují mezi jazykem jako sadou nálepek s funkcí zobrazovací a jako sadou nástrojů pro jazykovou hru, která mluvčímu určuje hranice jeho vlastního světa (srov. Wittgenstein 2007). K jazykové hře se pojí i filozoficky orientovaná definice rozhovoru jako instituce bytostně demokratické, ba dokonce rovnostářské: „rozhovor je skutečně řečová hra, hra s nenulovým součtem, která může dát víc, než do něho účastníci přinesli – pokud mu to ovšem oni sami dovolí“ (Sokol 1996: 90).

Řečová zdvořilost jako bezpečnostní mechanismus řečového kontaktu vytváří ontologický závazek, jenž se překrývá s existencí společenské bezpečnosti jako specifické kategorie bytí. Je tedy konkrétním kategorickým jsouncem a zároveň strukturou, která svírá lidský život, aniž bychom si to uvědomovali; jedná se vlastně o typ epistémé,¹⁵ jež nutí člověka jednat na základě společenského tlaku *a tergo*. Tento společenský tlak je uskutečňován prostřednictvím procedury vylučování, tedy prostřednictvím zákazu, a to s jedinou finalitou, která spočívá v úsilí setrvat ve svém bytí. K této finalitě se však řečově se

¹⁵ Epistémé je jakési „myšlenkové nevědomí“ dané doby, takže ovšem určuje podobu i hranice jejího myšlení. Epistémé znamená určitý rastrovací princip, který umožňuje řád věcí, s nimiž jsme ve styku. Epistémé jako určitý výkladový kulturní kód tak tvoří apriorní strukturu, která funguje jako lidskému poznání vzdálený regulativní princip (srov. Bystřický 2001).

chovající jedinec přibližuje pouze asymptoticky; není možno dosáhnout ideálního stavu, neboť asymptotická osa zdvořilostní funkce řeči se vlivem neustále působících kulturních změn stále vzdaluje. Funkční singularitu ideálního stavu nelze s přesností v časoprostoru vytyčit. Řečová zdvořilost tedy není mechanismem nikterak nahodilým – je to pro život společnosti *conditio sine qua non*, jelikož z hlediska aktiv, s nimiž může společnost vždy počítat, se projevuje jako její jediný a jedinečný bezpečnostní agens. Za akcidents by se snad dal považovat registr prostředků, ale tuto otázku ponechme prozatím raději nezodpovězenou.

Zkoumání řečové zdvořilosti již představuje přesah do disciplíny ryze filozofické, a to do normativní etiky. Řečově zdvořilý habitus osciluje mezi ctnostmi, kterých by měl člověk dosáhnout, a povinnostmi, které jsou dány prehistoricky i mytologicky; v každém případě je konvenční dohodou, sdíleným návodem pro dosažení pro společnost co nejprospěšnějších důsledků (srov. Peregrin 2008).

Závěrem

Vrátíme-li se k epistémé, je řečová zdvořilost jakýmsi časoprostorovým názorem, který se kryje s lingvistickým pojetím pragmatické jazykové kompetence, jejíž nabývání je přímo úměrné užitečnosti poznání, kterou reprezentuje. Získávání pragmatické kompetence umožňuje mluvčímu v průběhu života tuto epistémé postupně odhalovat – mluvčí tedy postupuje od osobní zkušenosti k idejím, které jeho rozum vnitřně uspořádává a kategorizuje. Mluvčí tak z vnějšku rámcuje veškeré principiální hodnoty řečového kontaktu a tyto vnitřně evaluuje a hierarchicky strukturuje. Tím u něj vzniká jedna transcendentální pravda o sociálním prostoru, která je platná pro všechny a která mluvčímu staví do cesty překážky, jež musí překonávat jedinec tak, aby sám sebe zachoval jako nositele rysů lidství (Kant 1992: 91). Takovým nejúspěšnějším a nejchvalhodnějším rysem lidství je schopnost důvěřovat a (spolu)pracovat v zájmu vylepšení budoucnosti (Rorty 1999: 13–17). Z hlediska nominalistického pragmatismu lze tudíž řečovou zdvořilost definovat jako epistemologickou racionalitu a autoritu, neboť nás nechává říci pouze to, co vyžaduje společnost, nikoliv naopak; je tedy součástí sociální epistemologie.

Zdvořilost je sociální šifrou, do které proniknout vyžaduje vhléd do různých disciplín a velmi podrobnou znalost zkoumaného etnického komunikačního kódu. Vyjevuje se především ve studiu komparačním a odkrývá charakteristiky, jichž určitý pragmatický systém nabývá i nenabývá. Dešifrování etnické pravdy o sociálním prostoru poskytuje údaje o hierarchizaci sociálních hodnot v rámci

etnika a odhaluje motivy specifického způsobu komunikace pro etnikum. Jeho jedinečnost vychází z různosti spontánního vzájemného působení evoluce společenského konstruktů a jazyka, kterým je společnost dominována a ustavena v bezpečí. Ukazuje se také, že pragmatický systém je určitým sociálně-komunikačním stresorem, který mezi jinými dává vzniknout různým typům temperamentu, jenž následně ustavuje identitu jedince a jeho etnika.

Miroslav Slowik je doktorandem Ústavu románských studií Filozofické fakulty UK, zabývá se především antropolingvistikou a pragmalingvistikou; v popředí jeho zájmu stojí srovnávání různých řečově kulturních vzorců jako ustálených projevů chování utvářejících národní identitu; konkrétně se zaměřuje na oblasti českého a španělského/hispánského kulturního prostoru, zejména pak na řečovou zdvořilost jako jeden z aspektů vyvolávajících interetnický i intergenerační konflikt. Kontakt: miroslov.slowik@gmail.com

Použitá literatura

- Ardilla, Juan. 2006. „Confianza y la norma social en la cortesía lingüística.“ Pp. 13–31 in *ELUA 20*. Alicante: Universidad de Alicante.
- Bateson, Gregory. 1936. *Naven. A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Cambridge: Cambridge UP.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Borecký, Vladimír. 1996. *Imaginace a kultura*. Praha: Karolinum.
- Bravo, Diana. 2009. „Pragmática, sociopragmática y pragmática sociocultural del discurso de la cortesía. Una introducción.“ Pp. 31–68 in Diana Bravo – Nieves Hernández Flores – Ariel Cordisco (eds): *Aportes pragmáticos, sociopragmáticos y socioculturales a los estudios de la cortesía en español*. Buenos Aires: Programa EDICE-Dunken.
- Bravo, Diana. 2004. „Presentación.“ Pp. 5–11 in Diana Bravo – Antonio Briz (eds): *Pragmática sociocultural. Análisis sociocultural del discurso de cortesía en español*. Barcelona: Ariel.
- Brown, Roger – Gilman, Albert. 1960. „The Pronouns of Power and Solidarity.“ Pp. 253–276 in Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. MIT Press.
- Bystrický, Jiří. 2001. *Texty k postmoderně I*. Praha: FHS UK.
- Caillois, Roger. 1998. *Lidé a hry. Maska a závrať*. Praha: Nakladatelství studia Ypsilon.
- Cichá, Martina. 2007. „Proč by antropologie měla být integrální.“ Pp. 127–134 in *Homines Homibus č. 1*. Poznaň: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji.
- Daneš, František a kol. 1987. *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- Flégr, Jaroslav. 2015. *Evoluční tání aneb O původu rodů*. Praha: Academia.
- Grice, Herbert Paul. 1975. „Logic and Conversation.“ Pp. 78–113 in *Syntax and Semantics II. Speech Acts*. New York: Academic Press.

- Havelka, Miloš. 2013. „Sociální změna a logika situace (kontinuita a diskontinuita, univerzalita a patikularita v sociální změně).“ Pp. 212–224 in Jiří Šubrt – Štěpánka Pfeiferová (eds): *Sociální změna*. Praha: FHS UK.
- Hayek, Friedrich August von. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda I. Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Hoffmannová, Jana a kol. 2016. *Stylistika mluvené češtiny*. Praha: Academia.
- Hoffmannová, Jana. 1996. „Styl mluvené komunikace a pragmatické principy.“ Pp. 14–33 in *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykové komunikace I*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta.
- Janata, Jaromír. 1999. *Agrese, intolerance a agresivita*. Praha: Grada.
- Kant, Immanuel. 1992. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda.
- Kořenský, Jan a kol. 1987. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Kořenský, Jan. 1992. *Komunikace a čeština*. Praha: H+H.
- Kotátko, Petr. 1998. *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia.
- Leech, George. 1983. *Principles in Pragmatics*. London: Longman.
- Machová, Svatava – Švehlová, Milena. 2001. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Mathesius, Vilém. 1932. „O požadavku stability ve spisovném jazyce.“ Pp. 14–31 in Bohuslav Havránek – Miloš Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Nebeská, Iva. 1992. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H+H.
- Nekvapil, Jiří – Neústupný Jiří V. 2005. „Politeness in Czech.“ Pp. 247–262 in Leo Hickey – Miranda Steward (eds.): *Politeness in Europe*. Cleveland – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters.
- Peregrin, Jaroslav. 2008. *Filosofie pro normální lidi*. Praha: Dokořán.
- Pekarovičová, Jana. 2001. „Multikultúrna kompetencia ako predpoklad úspešnej komunikácie.“ Pp. 315–320 in *Jazyková komunikácia v 21. storočí*. Banská Bystrica: FHV UMB.
- Popovič, Anton a kol. 1983. *Originál. Preklad*. Bratislava: Tatran.
- Popper, Karl R. – Lorenz, Konrad. 1997. *Budoucnost je otevřená*. Praha: Vyšehrad.
- Rorty, Richard. 1999. *Truth and Progress*. Cambridge: Cambridge UP.
- Slowik, Miroslav. 2017. „Zdvorný řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě. Hledání antropolingvistické definice řečové zdvořilosti a jejího funkčního rozpětí.“ *Lidé města* 19, 2017, 3: 355–371.
- Sokol, Jan. 1998. *Malá filosofie člověka – Slovník filosofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.
- Soukup, Václav. 2004. *Prehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, Václav. 1997. *Dějiny kulturní a sociální antropologie*. Praha: Univerzita Karlova.
- Stella, Marco – Havlíček, Jan. 2012. „Je lidská evoluce uzavřenou záležitostí? Vztah biologické a kulturní evoluce z hlediska evoluční antropologie.“ Pp. 29–53 in Linda Hanovská – Jan Horský – Lenka Hroníková a kol.: *Evolventi entropologiae. Vývoj v antropologických perspektivách*. Praha: Togga.
- Šmajš, Josef. 1998. „K evolučně ontologickému pojetí informace.“ *Filosofický časopis* 46, 1998, 5: 753–773.
- Wittgenstein, Ludwig. 2007. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.
- Zelinková, K. 1987. „Práce s textem z komunikačního hlediska.“ Pp. 5–13 in *Jazyk a text*. Nitra: Pedagogická fakulta.